

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta – Katedra Historie

Pohřební kázání nad ženami v raném novověku

Magisterská diplomová práce

Vypracovala: Dana Horáková

Studijní obor: Historie – Filozofie

Vedoucí práce: doc. Mgr. Radmila Pavlíčková, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem předloženou magisterskou diplomovou prací vypracovala samostatně a uvedla v ní veškeré použité prameny a literaturu.

V Olomouci, dne 18. srpna 2014

.....

Dana Horáková

OBSAH

Úvod.....	1
1. Stav bádání a literatura k dané problematice	3
2. Náboženská situace v raném novověku.....	7
3. Kazatelství v raném novověku	10
3.1. Pohřební kázání.....	11
3.2. Protestantská pohřební kázání	12
3.3. Katolická pohřební kázání	16
3.4. Tisky pohřebních kázání	18
3.5. Pohřební kázání jako pramen.....	20
4. Smrt v raném novověku.....	22
4.1. Smrt a spása člověka - konfesní definice.....	26
4.2. Očistec	29
4.3. Odpustky.....	35
4.4. Svátosti	36
5. Život a smrt raně novověké ženy očima pohřebních kázání.....	41
5.1. Postavení a role ženy ve společnosti	41
5.2. Stav dětský a panenský.....	43
5.3. Manželství.....	45
5.4. Mateřství.....	53
5.5. Ctnostný a pobožný život.....	60

5.6. Stav vdovský	66
5.7. Nemoc	68
5.8. Příprava na smrt	69
5.9. Poslední hodinka, umírání	70
5.10. Smrt	74
5.11. Pohřební rituál	81
5.12. Poslední soud	82
Závěr.....	84
Resumé	87
Seznam použitých pramenů a literatury	88

Úvod

Předkládaná práce si klade za cíl vykreslit obraz raně novověké ženy, který nám zprostředkovávají pohřební kázání. Základní metodou práce bude analýza českých pohřebních kázání nad ženami z období raného novověku. Protože se jedná o dobu, kdy se křesťanská církev rozpadla do několika soupeřících konfesí, lišících se v důležitých věroučných otázkách, budu se zabývat jak katolickými, tak protestantskými tisky pohřebních kázání a pokusím se výsledný „obraz“ zasadit do pozadí konfesně rozdělené a následně pod praporem katolictví opět spojené společnosti.

Výběr primárních pramenů pro výzkum byl podmíněn malým množstvím dochovaných českých pohřebních kázání nad ženami a jejich těžkou dostupností. Zúžila jsem pramennou základnu na tisky, které jsou uloženy v Národní knihovně České republiky, v Knihovně Národního muzea v Praze a ve Strahovské knihovně, náležící Královské kanonii premonstrátů na Strahově, případně jsem využila také kázání, která byla vydána v nějaké lehce dostupné edici.¹ Českých pohřebních kázání pronesených při pohřbech žen se ve srovnání s kázáními nad muži dochovalo jen nepatrné množství. Tato skutečnost vyplývá z dobové praxe – pohřební řeči nad ženami byly méně časté než nad muži a jejich tisky byly ještě méně obvyklé. V práci vycházím celkem z 26 pohřebních kázání, z nichž většina je protestantská a vesměs z doby před Bílou horou, případně nějaké pozdější exilové. Kázání katolická jsou zastoupena v menší míře a téměř všechna pochází z šedesátých až osmdesátých let 17. století.

Předmětem zájmu práce je česká šlechta a měšťanstvo. V době předbělohorské dochází ke zvýšené produkci protestantské tištěné funerální homiletiky, která byla určena širokým vrstvám s cílem poučit a vzdělat, takže dochovaná kázání byla ve většině případů proslovena právě nad měšťankami. Naproti tomu katolická kázání, která vznikala až po polovině 17. století, byla

¹ Jedná se o následující kázání: *Památka při pohřbu nebožky paní Anýžky Šlapalky, u přítomnosti mnoho lidu v chrámě Páně městys Humpolce, založení svatého Mikuláše, v roku 1687 9. prosince učiněna, nebožce k lehkému odpočívání* (dále jen *Památka při pohřbu nebožky*),... In: SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Praha 2000. s. 181 – 187; KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života přetržená léta 1676, ... urozené a bohabojné paní Anny Kláry Vráždové* (dále jen *Nit života*),... Praha 1676. In: SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*. Posel z Budče, 16, 1999, s. 27 – 34.

doménou šlechtických a panovnických rodů a měla především reprezentativní charakter.

Záměrem práce je vytěžit prameny nejen po stránce ženského zrcadla, protože ne všichni kazatelé se v pohřebních řečech věnovali tématu žen a jejich světa, někdy se jen krátce zmínili o zesnulé a celé kázání se pak dotýkalo pouze výkladu Písma, ale chci ho využít i pro prozkoumání tématu dobré smrti a spásy, konfesních odlišností pohřebních kázání po stránce obsahové i formální, a k odhalení znaků konfesionalizace, které se v nich tu a tam vyskytují.

Nebudu se zabývat formální stránkou kázání, jejich koncepty a jednotlivými částmi, neboť toto téma je již obšírně zpracováno. Zaměřím se především na obsahovou stránku kázání, na sdělení které nám přináší.

V první části práce se zaměřím na problematiku raně novověké funerální homiletiky v souvislosti s náboženským a politickým pozadím dané doby. Ve druhé části se na základě rozboru primárních pramenů pokusím zprostředkovat ideál raně novověké ženy, který nám předkládají pohřební kázání, přičemž se pokusím sledovat rozdíly v konfesně různých kázáních.

Jsem si vědoma, že malá pramenná základna nedovoluje konstruovat velké hypotézy a provádět přílišné generalizace, přesto se domnívám, že můžeme nalézt určité zákonitosti či shodné prvky s jistou vypovídající hodnotou a vyvodit nějaké závěry.

1. Stav bádání a literatura k dané problematice

V této úvodní kapitole bych ráda stručně pojednala o dostupné literatuře k tématu smrti, o stavu bádání na poli raně novověké funerální homiletiky a nakonec také o problematice žen a jejich každodennosti a o výzkumu pohřebních kázání nad ženami.

Zvětšený zájem o dějiny smrti souvisel s rozmachem dějin každodennosti ve druhé polovině 20. století. V současnosti je fenomén smrti pro období raného novověku již velmi dobře zpracován. Mezi základní díla patří dvousvazková studie francouzského historika Phillipa Ariése, který se pokusil o komplexní zachycení přístupu ke smrti napříč dějinami lidstva.² Jeho *Dějiny smrti* jsou výsledkem téměř dvacetiletého výzkumu, v originále vyšly v roce 1977. Autor se věnuje nejen proměnám vnímání smrti, ale také samotnému pohřebnímu rituálu, hřbitovům, názorům na posmrtný život či lékařské praxi.

Vybraným aspektů smrti se pak věnuje celá řada zahraničních publikací, zmínila bych především monografii Magdaleny Hawlik – van de Water, která se zabývala pohřebními rituály Vídeňského dvora ve druhé polovině 17. a první polovině 18. století.³

V českém prostředí je odborníkem na smrt a pohřební rituály raně novověké šlechty historik Pavel Král.⁴ Ve své monografii si všímá zejména proměny vnímání smrti v 17. století, dále pohřebních slavností se všemi jejich aspekty, včetně nákladů na jejich organizaci a reflektuje také pohřby žen a dětí. Problematikou smrti a umírání ve středověku se zabýval Norbert Ohler.⁵ Vedle popisu pohřebních rituálů tu najdeme i pojednání o artes moriendi a tancích smrti. Na smrt a pohřby lidových

² ARIÉS, Philippe: *Dějiny smrti I–II*. Praha 2000.

³ HAWLIK–VAN DE WATER, Magdalena: *Der Schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*. Basel – Freiburg – Wien 1993.

⁴ KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku* (dále jen *Smrt a pohřby*). České Budějovice 2004; Týž: *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*. In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 7–22; Týž: *Žena a smrt v 16. a 17. století* (dále jen *Žena a smrt*). In: LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 105 – 130.

⁵ OHLER, Norbert: *Umírání a smrt ve středověku*. Jinočany 2001.

vrstev (zejména v 19. století) se zaměřila Alexandra Navrátilová.⁶ Ve své práci zohledňuje tradice lidové kultury, opřené o zvyky, rituály a pověry prostých lidí. Přínosné jsou i dílčí studie, například práce Oty Halamy a Jindřicha Marka, kteří se pokusili zmapovat fenomén smrti a pohřbívání v prostředí bratrské šlechty na základě tištěných i rukopisných pohřebních kázání.⁷

Raně novověké funerální homiletice a jejímu výzkumu věnovali mimořádnou pozornost němečtí historikové. Zájem německé historiografie se vzhledem k množství dochovaných tisků luteránských pohřebních kázání soustředil především na výzkum protestantské funerální homiletiky.⁸ Rudolf Lenz představil pohřební kázání jako pramen prolínající a obohacující celou řadu vědních oblastí.⁹ Výzkum katolických pohřebních kázání sice započal později, může se však pochlubit velmi obsáhlým sborníkem prací včetně katalogu jednotlivých tisků katolických pohřebních řečí, na jehož vydání se podíleli Brigit Boge a Ralf Georg Bogner.¹⁰

Česká historiografie začala o funerální homiletiku jako významný historický pramen jevit zájem mnohem později než historiografie německá, o to důkladněji jsou nyní raně novověká pohřební kázání studována a jsou jim věnovány četné studie dotýkající se nejrůznějších aspektů pohřebních promluv, nahlížené z různých úhlů pohledu. Milan Svoboda nastínil možnosti využití pohřebních kázání v celé řadě okruhů historického bádání, například v genealogii, heraldice, literární historii, v politických, církevních či vojenských dějinách a podobně.¹¹

⁶ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004.

⁷ HALAMA, Ota – JINDŘICH, Marek: *Smrt a pohřby bratrské šlechty v polovině 16. století*. In: Studie a texty Evangelické teologické fakulty, 15, 2009, s. 122 – 171.

⁸ Množství dochovaných protestantských tisků pohřebních kázání je odhadováno na 250 tisíc. PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku* (dále jen *Triumphus in mortem*). České Budějovice 2008, s. 19.

⁹ LENZ, Rudolf (Hrsg.): *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften* (dále jen *Leichenpredigten*). Bd. 1. Köln – Wien 1975; Bd. 2., 3. Marburg 1979; Bd. 4. Stuttgart 2004.

¹⁰ BOGE, Birgit – BOGNER, Ralf Georg (Hrsg.): *Oratio Funeris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit. Zwölf Studien. Mit einem Katalog deutschsprachiger katholischer Leichenpredigten in Einzeldrucken 1576-1799 aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg und der Universitätsbibliothek Eichstätt*. Amsterdam – Atlanta 1999.

¹¹ SVOBODA, Milan: *Pohřební kázání – jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*. Časové úvahy, 12, 2001, s. 35–53.

Studiu raně novověké homiletiky se u nás od devadesátých let minulého století soustavně věnuje Miloš Sládek. Je autorem tří velkých edicí, zaměřených na barokní prózu, jejíž důležitou součástí byly právě pohřební řeči, a několika dalších dílčích studií věnovaných konkrétně tomuto žánru.¹² V posledních letech se pohřební kázání stala badatelskou doménou Radmily Pavlíčkové. Nejprve studovala katolická pohřební kázání nad biskupy v rámci projektu *Církevní aristokracie zemí Koruny české v pohřebních kázáních raného novověku*. Výsledkem jejího několikaletého úsilí je monografie *Triumphus in mortem*, která představuje jedinečný počín na poli výzkumu raně novověkých homílií.¹³ Následně se její zájem přesunul k otázkám reflexe procesu konfesionalizace v katolické funerální homiletice¹⁴ a k tématům konfesijní konfrontace a polemiky v pohřebních kázáních raného novověku.¹⁵

Tématu žen a jejich každodennosti již byly věnovány obsáhlé sborníky a edice popisující ženu a její svět z nejrůznějších hledisek – zobrazují ženu jako panu, vdovu či manželku a matku, nebo se zabývají její rolí ve společnosti či její zbožností, případně reflektují obraz ženy v některém z množství raně novověkých pramenů.¹⁶ V souvislosti s problematikou žen se také často připomínají práce Josefa Janáčka,

¹² SLÁDEK, Miloš: *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy* (dále jen *Malý svět*). Praha 1995; Týž: *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze* (dále jen *Vítr jest život*). Praha 2000; Týž: *Svět je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století* (dále jen *Svět je podvodný verbíř*). Praha 2005; Týž: *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*. Literární archiv, 27, 1994, s. 191 – 216; Týž: *Nit přize v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676* (dále jen *Nit přize v rukou tkalce*). Posel z Budče, 16, 1999, s. 25 – 34.

¹³ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Triumphus in mortem*.

¹⁴ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Pohřební kázání nad biskupy v době konfesionalizace* (dále jen *Pohřební kázání nad biskupy*). In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 115-148.

¹⁵ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *The Funeral Sermon as a Confessional Confrontation and Manifestation*. In: BARTLOVÁ, Milena – ŠROŇEK, Michal (ed.): *Public Communication in European Reformation. Artistic and other Media in Central Europe 1380-1620*. Praha 2007, s. 221-237; Týž: *Konfessionelle Polemik in der Begräbnishomiletik. Fünf Leichenpredigten des Kontroverspredigers Georg Scherer aus den Jahren 1583-1603*. Acta Comeniana, 48, 2010, č. 24, s. 7 – 41.

¹⁶ RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku* (dále jen *Nádoby mdlé*). Praha 2008; Těž: *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha 2009; ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006; LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002.

Marie Koldinské a Mileny Lenderové, které však nejsou zaměřeny primárně na období raného novověku, nicméně se ho více či méně dotýkají.¹⁷

Shrnující studie k pohřebním kázáním nad ženami v českém prostředí dosud chybí, k dispozici jsou pouze dílčí pojednání, např. rozbor kázání nad Marií Maxmiliánou Lažanskou od Radmily Pavlíčkové.¹⁸ V německém prostředí vyšlo k problematice pohřebních kázání nad ženami podstatně více statí než u nás. Elisabeth Kloke se věnuje společenskému postavení raně novověké ženy optikou pohřebních kázání.¹⁹ Marina Arnold pojednává o prezentaci ovdovělých žen v pohřebních kázáních.²⁰ V díle Nikeus Moore je žena prostřednictvím pohřebních řečí zobrazena jako čtenářka a sběratelka kázání.²¹

O podrobný rozbor pohřebních funerálií nad ženami se pokusila polská historička Kalina Mróz-Jablecka.²² Její dílo nám podává obraz ženy a jejího světa v barokních tisících pohřebních kázání nad ženami, přičemž se místně vztahuje k polskému městu Vratislavi.

Předkládaná diplomová práce má podobný cíl, avšak zpracovává tuto tematiku pro české prostředí a nezabývá se rozbohem každého kázání jednotlivě, ale pokouší se vytěžit jejich společné sdělení.

¹⁷ JANÁČEK, Josef: *Ženy české renesance*. Praha 1996; KOLDINSKÁ, Marie: Každodennost renesančního aristokrata, Praha 1994; LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.

¹⁸ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Jasná zlatá hvězda Šternbersko–Lažanská. Žena, muž a dítě v pohřebním kázání nad Marií Maxmiliánou Aurelií Lažanskou z roku 1665* (dále jen *Jasná zlatá hvězda*). *Historica Olomucensia*, 36, 2009, s. 43-66.

¹⁹ KLOKE, Ines Elisabeth: *Die gesellschaftliche Situation der Frauen in der frühen Neuzeit im Spiegel der Leichenpredigten*. In: SCHULER, Peter – Johannes: *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit*. Sigmaringen 1987, s. 147 – 163.

²⁰ ARNOLD, Marina: *Der Tod und die Witwe. Die Darstellung verwitweter Frauen in Leichenpredigten aus dem Herzogtum Braunschweig-Wolfenbüttel (1600-1725)* (dále jen *Der Tod*). *Wolfenbütteler Barocknachrichten*, 30/1/2, 2003, s. 39 – 51.

²¹ MOORE, Cornelia Niekus: *Erbauungsliteratur als Gebrauchsliteratur für Frauen im 17. Jahrhundert: Leichenpredigten als Quelle weiblicher Lesegewohnheiten*. In: Hans Erich Bödeker (Hrsg.), *Le livre religieux et ses pratiques, Der Umgang mit dem religiösen Buch*. Göttingen 1991, s. 291–314.

²² MRÓZ-JABLECKA, Kalina: *Die weiblichen Lebenswelten in den barocken Funeraldrucken. Gedächtnisformen der urbanen Kultur am Beispiel der Stadt Breslau von Mitte des 17. bis Mitte des 18. Jahrhunderts* (dále jen *Die weiblichen Lebenswelten*). Berlin 2007.

2. Náboženská situace v raném novověku

Za tisíc let středověku prošla evropská společnost velkými změnami v rovině ekonomické, sociální či kulturní, jedno se však nezměnilo – zbožnost a náboženská horlivost věřících. Křesťanství postupovalo všemi rovinami lidského života, církve ukazovala věřícím smysl a směr, nastavovala morální hodnoty a vzorce chování a na oplátku slibovala spásu duše a život věčný. Na počátku raného novověku se křesťanská víra začala mohutně štěpit. Vše pramenilo ze snahy o nápravu církve, která se nacházela v morálním úpadku. Reformátoři vystupovali proti chování kleriků, kteří přestali žít v souladu s Biblií, a řešení viděli v návratu k prvotní církvi Boží.

Kořeny české reformace můžeme spatřovat v husitství, jehož důsledkem byl rozpad společnosti na dva tábory a vznik „království dvojího lidu“. České duchovní klima bylo velmi specifické. V době, kdy se Evropou začala šířit německá reformace, byly v Čechách již dvě evangelické konfese, utrakvismus a Jednota bratrská. Přesto se německá reformace Českým zemím nevyhnula a získala si zde mnoho stoupců. Tak se stalo, že v Čechách, díky velké míře náboženské tolerance, vedle sebe najednou koexistovalo pět křesťanských vyznání. Všechna uctívala téhož Boha a vycházela z téže svaté knihy, avšak svým vlastním způsobem. Zatímco vyznání katolické a utrakvistické bylo legislativně zakotveno, Bratři, kalvinisté a luteráni stáli *de iure* mimo zákon.²³ Boj za jejich zrovnoprávnění a za povolení svobodného vyznání byl zdlouhavý a jeho výsledek byl pouze krátkodobý. Důležitým momentem bylo spojení nekatolických směrů v boji proti katolíkům. Prvním krokem k jejich uznání bylo sepsání České konfese, která nesla název *Vyznání víry svaté křesťanské všech tří stavů království českého Tělo a Krev Krista pána pod obojí přijímajících*. Stavby ji předložily na zemském sněmu v roce 1575, avšak Maxmilián ji neuznal. Plné náboženské svobody se čeští protestanti dočkali až za vlády Rudolfa II, kterého dokázali přimět k vydání Majestátu v roce 1609.

Rudolfův Majestát právně ustavil svobodu vyznání²⁴ a povolil vrchnostem všech tří stavů (tedy i královským městům) budovat nové kostely, zřizovat školy a

²³ HORNÍČKOVÁ, Kateřin – ŠRONĚK, Michal (ed.): *Umění české reformace (1380 – 1620)* (dále jen *Umění české reformace*). Praha 2010, s. 13.

²⁴ V dobovém kontextu byl Majestát ojedinělým počinem, jelikož dával náboženskou svobodu veškerému obyvatelstvu, tedy i poddanskému, hlásícímu se k České konfesi. Odmítl augsburskou

zakládat vlastní hřbitovy. Protestantské konfese měly v návaznosti na Českou konfesi vytvořit jednotnou zemskou evangelickou církev s vlastní samosprávou. Tím, že se Majestát vztahoval na větší počet konfesí, přesahoval rámec formulovaný pro Říši v augsburském míru.²⁵ Náboženská svoboda v Českých zemích však neměla dlouhého trvání. Naplňování principů ukotvených v Majestátu v praxi zaostávalo za ideálem a tato skutečnost se stala roznětkou střetu, jenž vedl ke stavovskému povstání. Porážka českých protestantských stavů na Bílé hoře v roce 1620 a následný politickosprávní vývoj definitivně ukončily epochu tolerované konfesní plurality.²⁶

Po Bílé hoře se vlády v Českých zemích pevně ujal Ferdinand II. a ihned začal upevňovat centrální moc a prosazovat protireformační politiku, především zrušil Rudolfův Majestát. Definitivním vítězstvím Ferdinandových rekatolizačních snah bylo vydání patentu v roce 1627, kterým vypovídal nekatolíky z Českého království.²⁷ Jediným povoleným vyznáním se stala katolická víra a protestantští stavové se museli rozhodnout mezi konverzí a exilem. Reformace tak byla nadobro poražena.

Katolická církev se v průběhu 16. století ovšem také proměnila. Reakcí papeže na reformaci bylo svolání tridentského koncilu (1545 – 1563), který formuloval základní dogmata katolického vyznání a připravil program církevní reformy. Ve druhé polovině 16. století docházelo k nenásilnému provádění katolické konfesionalizace. Na věřící byl vyvíjen konfesní nátlak, církev vyžadovala účast šlechty na základních rituálech a vůbec kultovním životě katolicismu.²⁸ Vynucování konfesní konformity bylo základním předpokladem udržení pozice katolické církve.

Ačkoli se může zdát, že porážka protestantů na Bílé hoře znamenala jednoznačné vítězství katolicismu, neměla katolická církev zdaleka vyhráno. Shora

zásadu „cuius regio, eius religio“. Dle Majestátu neměli být poddaní nuceni přestupovat na víru svých pánů. HORNÍČKOVÁ, Kateřin – ŠRONĚK, Michal (ed.): *Umění české reformace*, s. 39.

²⁵ FEJTOVÁ, Olga: *Jednota bratrská v městech pražských v době předbělohorské a rejstřík členů pražského sboru*. Praha 2014, s. 29.

²⁶ HORNÍČKOVÁ, Kateřin – ŠRONĚK, Michal (ed.): *Umění české reformace*, s. 471.

²⁷ Více k tomuto patentu: MIKULEC, Jiří: *31.7.1627 – Rekatolizace šlechty v Čechách: či je země, toho je i náboženství*. Praha 2005.

²⁸ Více o katolické konfesionalizaci v období před Bílou horou: JAKUBEC, Ondřej: „*Sebekonfesionalizace“ a manifestace katolicismu jako projev utváření konfesní uniformity na předbělohorské Moravě*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica Historica, 13, 2002, s. 101 – 119.

nařízená rekatolizace byla prováděna násilím, mnoho významných českých šlechticů emigrovalo, u poddaných často docházelo pouze k předstíranému katolictví. Církev tak ve dvacátých letech 17. století stála před těžkým úkolem, jednak musela dosáhnout vytvoření fungující církevní organizace a jednak vybudovat konfesní identitu, která bude v souladu se záměry tridentského koncilu.²⁹ Konečný úspěch zaznamenává rekatolizace teprve po generační výměně obyvatelstva. Pevnou konfesní identitu podepřenou opravdovou vírou tedy můžeme vidět až u věřících, kteří rostli a byli vychovávaní v konfesně jednotném prostředí, pod dozorem katolické církve. Ve druhé polovině 17. století a v první polovině 18. století se u katolíků, žijících ve střední Evropě hovoří o specifickém náboženském prožívání, které bývá označováno jako „barokní zbožnost“ nebo též „barokní spiritualita“.³⁰

²⁹ HORNÍČKOVÁ, Kateřin – ŠRONĚK, Michal (ed.): *Umění české reformace*, s. 473.

³⁰ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích* (dále jen *Náboženský život*). s. 11 – 12.

3. Kazatelství v raném novověku

Raný novověk byl dobou, v níž kazatelství zažívalo svůj velký rozkvět, a to hned z několika důvodů. Jeho hlavním posláním bylo seznamovat posluchače s křesťanskou vírou a zprostředkovávat a vysvětlovat jim nejdůležitější články víry a pasáže z Bible. Předně však představovalo důležitý zdroj informací o dění v blízkém i vzdálenějším okolí. Protože s výjimkou duchovenstva uměl číst a psát jen málokdo, bylo mluvené slovo základním sdělovacím a komunikačním prostředkem. Zároveň bylo kázání mocným nástrojem křesťanské církve, jehož prostřednictvím kněží působili na formování lidského ducha a výchovu člověka, který pod jejich vlivem nenásilně přetvářel své morální zásady i hodnotové systémy. Kazatelům se do rukou dostala moc do jisté míry ovlivňovat veřejné mínění dané obce a zůstává otázkou, na kolik si toho byli kazatelé vědomi a zda této moci využívali, či jí dokonce zneužívali.

Je třeba uvědomit si dalekosáhlý vliv homiletiky na společnost raného novověku. Kázání bylo jedním z mála literárních útvarů (vedle duchovní písně a modlitby), s nimiž se pravidelně po celá staletí setkávaly všechny vrstvy obyvatelstva. V základu téměř každého kázání se ukrývalo nějaké ponaučení či následování hodný příklad. Kázání však neměla pouze funkci přesvědčovací a poučovací, ale také uměleckou či zábavnou, přičemž to, na kterou z nich byl kladen největší důraz, většinou záleželo na typu kázání. Základním druhem kázání, se kterým se posluchači setkávali pravidelně každou neděli, byla tzv. nedělní kázání. Jednalo se o promyšlený a provázaný cyklus kázání, obvykle rozdělený do tří let, jehož hlavní náplní bylo probrat ve vhodném poměru základní věroučná témata a důležité otázky praktické křesťanské morálky. Důraz byl kladen na přesvědčení a poučení posluchačů, kterého kazatel dosahoval nejen správně zvolenou argumentací a vhodnými citáty z Písma, církevních otců a dalších autorit včetně antických myslitelů, ale i jejich smysluplným zapojením do vlastního výkladu a díky využití nejrůznějších uměleckých a psychologických postupů také celkovou působivostí výsledného výstupu či homiletického textu.³¹

Vedle pravidelných nedělních kázání se lidé setkávali také s celou řadou svátečních a příležitostných kázání, která byla součástí všech důležitých křesťanských svátků, oslav, poutí a významných událostí. V takových kázáních byla

³¹ SLÁDEK, Miloš: *Svět je podvodný verbíř*, s. 12-15.

funkce přesvědčovací a poučovací upozaděna a hlavní pozornost byla věnována stránce umělecké a zábavné. Sváteční kázání byla delší, často byl úkol připravit a pronést takové kázání svěřen některému z vyhlášených kazatelů ze sousedství i vzdálenějších míst.³² Zvláštním druhem příležitostné homiletiky byla kázání pohřební, pronášená při pohřbech a pohřebních slavnostech. Jejich posláním bylo uchování dobré památky zesnulého. Pohřební kázání mělo být především chvalořečí, oslavou nebožtíka, jeho života a ctnostných skutků, které měly být dobrým příkladem pro ostatní. Zároveň měl kazatel dostatek prostoru pro poučení posluchačů o smrtelnosti člověka a spáse lidské duše.

3.1. Pohřební kázání

Pohřební kázání nebylo pevnou součástí každého pohřbu. Bylo spojeno s funerální kulturou vyšších vrstev, týkalo se tedy především vyšší šlechty a důležitých církevních hodnostářů. U nižší šlechty, měšťanů či bohatších sedláků hrála roli otázka finanční. Cena pohřebního kázání byla asi dvacetkrát vyšší než obyčejný církevní obřad.³³ Přesto se i pohřby těchto vrstev v 16. – 18. století postupně proměňovaly ve více či méně okázalé funerální slavnosti, na které se vynakládaly nemalé finanční částky. Pohřební kázání se stala jejich důležitou součástí.³⁴ Jejich cílem bylo předně připomenutí života zesnulého a jeho velkých skutků, případně i jeho rodiny či významných osobností váženého rodu. Dále pak utěšení pozůstalých a ujištění o spáse nebožtíkovy duše. Zároveň to byla také skvělá příležitost pro připomenutí lidské smrtelnosti a poučení o spáse, dobré smrti a důležitosti ctného a zbožného života. V tomto směru se pohřební kázání velmi přibližují příručkám dobré smrti.

Na jedné straně představovalo pohřební kázání nejtěžší oblast služby duchovního, na straně druhé bylo promluvení při pohřbu významné osobnosti určitým privilegiem, výrazem důvěry a úcty. Pro kazatele byly pohřební promluvy něčím výjimečným, a proto věnovali jejich tvorbě a následnému přednesu nemalou pozornost. Předně se kazatel musel zavděčit rodině zesnulého, která ho o kázání

³² SLÁDEK, Miloš: *Svět je podvodný verbíř*, s. 15.

³³ SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život*, s. 159.

³⁴ SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce*, s. 25.

požádala a očekávala, že bude stejně reprezentativní jako útěšné. Pohřební kázání tak bylo často chvalořečí, nezastíranou oslavou ctností zesnulého. Idealizace zemřelého byla do jisté míry vyžadována. Kázání nezobrazovalo jak zesnulý žil, ale především jak měl žít, nabízelo tedy konstruovaný ideál člověka jako následováníhodného příkladu. Přikrášlení skutečnosti tudíž v žádném případě nesnižuje pramennou hodnotu pohřebních kázání.³⁵

Délka, propracovanost a obsahová hodnota kázání pak byla výsledkem kněžovy zběhlosti v tomto úctyhodném řemesle, jeho tvůrčích schopností a samozřejmě také doby, která mu byla ponechána na přípravu pohřební promluvy. Výsledný efekt pak závisel na umění přednesu, umění zaujmout a udržet pozornost posluchačů. Součástí mnohých kázání jsou kratší či delší básně, písně nebo chronogramy. Někdy si kazatel dokonce troufl zveršovat celý text kázání.³⁶ Tady se však nabízí otázka, zda nám dochované prameny opravdu zprostředkovávají záznam toho, co se odehrálo při posledním rozloučení, nebo jsou dílem až pozdější přípravy k vytištění.

V nábožensky rozštěpené Evropě 16. století plnila pohřební kázání v různých konfesích rozdílnou funkci, především se zásadně lišila všechna kázání protestantská, ať už luteránská, kalvínská či utrakvistická, od kázání katolických, a to jak cílem, tak obsahem a formou.

3.2. Protestantská pohřební kázání

Zásadním momentem, který měl dalekosáhlé důsledky na rozdílné pojmání smrti a spásy v různých konfesních okruzích, se stalo nahrazení víry v očistec a aktivit spojených s přímlovami za duše v očistci trpící, zejména zádušních mší a přímlovných modliteb, konceptem spásy založené pouze na víře v Krista a Boží

³⁵ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Pohřební kázání nad biskupy*, s. 121 – 122.

³⁶ Celé kázání sepsané ve verších, vyjma titulního listu: *Památka pohřební na smrt ctné a pobožné paní Magdalény Mácerové pozůstalé vdovy po dobré paměti urozeném panu Petrovi Mácerovi z Letošic* (dále jen *Památka pohřební na smrt*),... Praha 1625; NYMBURSKÝ, Václav: *Památka pohřební šlechtěné a Pána Boha milující matróny, paní Doroty, někdy milé a věrné manželky slovného a učeného pána Martina Bolendy* (dále jen *Památka pohřební šlechtěné*),... Praha 1609.

milosti. Prostor, které v katolickém pohřebním rituálu zádušní mše a modlitby zaujímaly, vyplnilo v protestantském okruhu právě pohřební kázání. Zde bychom mohli hledat hlavní důvod skutečnosti, že v 16. století tato kázání zažívala ohromnou explozi a stala se jedním z nejdůležitějších žánrů útěšné, naučné a povznášející literatury, tzv. Erbauungsliteratur.³⁷

Odmítnutí očištění představovalo hluboký zásah do tradičního propojení světa živých a mrtvých. O osudu těch, kteří již opustili útrapy pozemského života, bylo rozhodnuto v okamžiku jejich smrti a nyní už jim nelze nijak pomoci. Přímluvné mše a modlitby jsou zbytečné. Protestantský pohřeb tak představoval na jedné straně rozloučení se zesnulým, na straně druhé byl však zacílen především na pozůstalé, na jejich utěšení a poučení, což měl na starosti právě kněz a kázání, které při pohřbu pronášel. Vidíme tedy jasné odříznutí od světa mrtvých a zaměření pozornosti na „živé“.³⁸

Po stránce obsahové měl kazatel poměrně volnou ruku, ovšem v rámci jistých mezí. Očekávalo se od něj, že bude hovořit o zesnulém, kterého vykreslí jako ztělesnění všech známých ctností a bude tak zprostředkováním ideálu tehdejšího člověka, naplňujícího žádoucí vzor chování, především v rovině náboženského života. Při tvorbě pohřebních řečí se protestantští kazatelé opírali výhradně o citace z Bible.³⁹ V rané fázi svého vývoje pohřební kázání ještě nesledovala jednotné schéma výstavby a to, nakolik bude Slovo Boží odděleno od tzv. personálií neboli údajů o životě zesnulého, bylo jen na osobě kazatele, přičemž se mu nabízely hned tři varianty. Buď mohl životopisná data úplně vynechat, nebo jen velmi krátce zmínit a dále se věnovat pouze výkladu Písma, nebo životopis integrovat přímo do textu kázání. Třetí možností bylo pojednat o životě a skutcích poctěné osoby v samostatném rétorickém vystoupení v rámci pohřbu. Tento poslední způsob si

³⁷ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Výzdoba pohřebních kázání nad olomouckými biskupy* (dále jen *Výzdoba*). s. 127; ZELLER, Winfried: *Leichenpredigt und Erbauungsliteratur im Protestantismus*. In: JASPER, B. (Hrsg.): *Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze*. Bd. 2. Marburg 1978, s. 23 – 34.

³⁸ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: „Dobrá památka“, *pohřební kázání a starší české dějepisectví. Německé pohřební kázání nad kardinálem Harrachem z roku 1667* (dále jen „Dobrá památka“). *Theatrum historiae*, 2, 2007, s. 139.

³⁹ SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce*, s. 26.

postupně získal oblibu a v 17. století se stal obecně přijímaným modelem protestantského pohřebního kázání.⁴⁰

Tisky pohřebních kázání byly určeny širším vrstvám, takže bychom je mohli nalézt i v knihovnách chudších příbytků. Někdy vycházely celé sbírky pohřebních kázání, nebo byla jednotlivá kázání sbírána jako typ útěšné literatury.⁴¹ Pořizovali si je a četli i lidé, kteří konkrétního zesnulého vůbec neznali, protože hlavním smyslem jejich tisku a šíření bylo právě předcítání, rozjímání a poučení z nich plynoucí. V některých případech byla cílem kázání také konfesní definice a výchova.

Konfesní vyostřenost

Některá protestantská kázání, zejména z doby blízké stavovskému povstání, jsou konfesně vyostřená, kazatelé se ohrazují vůči náboženské nesvobodě a útlaku ze strany katolické církve. „Jsme ze všech stran obklíčeni přísahou proti nám zavázanými nepřáteli, kteří jsou nepřátelé a protivníci Evangelium a církve, a tak jsme uprostřed vlkův, lvův, zubřic, an nám utrhají, an potupují a odsuzují, an brání, an úklady strojí a vymejšlejí. Tak v mnohých místech pro nesvobodu náboženství a pro ukrutnost nepřátel, musí z svých milých domů, měst vycházeti a jako po poušti choditi a posluhování Božího hledati. Z prostřed takových nepřátel smrt lid Boží vysvobozuje a v pokoj uvádí. Děkujte Pánu Bohu, že zde z milosti knížete pána svého milostivého svobodu máte doma k čistým službám Božím, nad čež nic dražšího býti nemůže.“⁴²

Kázání tak do jisté míry reflektují náboženské poměry dané doby. Například Jan Rosacius Hořovský poukazuje v roce 1620 na nepokojné časy, kvůli

⁴⁰ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: „Dobrá památka“, s. 140; MOORE, Cornelia Nikeus: *Das erzählte Leben in der lutherischen Leichenpredigt, Anfang und Entwicklung im 16. Jahrhundert*. Wolfenbütteler Barocknachrichten, 29/1, 2002, s. 3 – 32; LENZ, Rudolf: *Zur Funktion des Lebenslaufes in Leichenpredigten*. In: SPARN, Walter (Hrsg.): *Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*. Gütersloh 1990, s. 93-104.

⁴¹ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Výzdoba*, s. 129; MOORE, Cornelia Nikeus: *Erbauungsliteratur*, s. 291–314.

⁴² DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební při křesťanském pohřbu urozené a vzácné paní Barbory Flodtovy, rozené Nosticové z Belvic (dále jen Kázání pohřební)*,... Praha 1612.

kterým se pohřbu zesnulé nemohli zúčastnit někteří členové rodiny. „Časové nynější nepokojní, bouřliví, všech bíd a neřestí plní, v něž jsme my nebozí upadli, k nimž podobných předkové naši nekoušeli. Kteřížto časové překážku učinili a nepopřáli toho, aby jeho milosti pan otec zarmoucený a truchlivý pro smrt této urozené a poctivé paní Polyxeny, dcery své milé a poslušné, tomuto pohřbu smutnému přítomen býti mohl a kteřížto žalostiví, zlí a nepokojní časové, jich milostem pánům bratřím (z nichž toliko jediný přítomný jest), přátelům, přítelkyním až i mnohým věrným služebnicím, kteréž od dětinství s touto poctivou a vzácnou paní rostly, jí milovaly a věrně sloužily, zamezili cestu.“⁴³

Konfesní vyostřenost se pak mohla projevit zejména v textech kazatelů, kteří byli v důsledku porážky stavovského povstání a následné rekatolizace nuceni opustit zemi.

Exilová tvorba

Čeští protestanti odcházeli ze země v první polovině dvacátých let 17. století výhradně z náboženských a politických důvodů a usazovali se nejčastěji v luteránském Sasku nebo v Uhrách, které byly nábožensky tolerantní.⁴⁴ Česká exilová pobělohorská literatura zatím není dostatečně probádaná, její zmapování představuje nelehký úkol, neboť většina tisků se při neustálém stěhování ztratila nebo byla zničena a tisky, které se dochovaly, jistě ne všechny byly dosud objeveny.

Příkladem exilového kázání je pohřební řeč Zacharyáše Brunčvika nad Alžbětou Pětikostelovou z roku 1631. Kazatel se o nechtěném exilu svých bližních v kázání přímo zmiňuje a z celé jeho řeči vyznívá zaujatost proti původcům jejich strastí. „Život člověka že není život, ale bída. To že tak jest, jak naše na svět s pláčem rození, v životě v zármutcích, nemocech, křížích, rytěřování, pokušení světa, těla, ďábla i Antikrista (skrže nějž z vlasti neprávě jsme vynutkáni) zakušování.“⁴⁵ Vůbec celé kázání je pak konfesně zabarvené, autor dává jasně najevo, v čem s

⁴³ HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební nad tělem mrtvým urozené a poctivé paní, paní Polexiny Šternberkové, rozené z Valdštejna a na Pátku* (dále jen *Kázání pohřební*), ... Praha 1620.

⁴⁴ SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život*, s. 136.

⁴⁵ BRUNČVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný ku památce pohřební ctné, šlechetné, poctivé a v pravdě Krista osvícené matrony paní Alžběty Pětikostelové* (dále jen *Spis potěšitelný*), ... Praha 1631.

„papeženci“ nesouhlasí. „Smrt předrahá jest i těch, kteří při Kristovy pravdě a kalichu krve jeho, na němž úmluva Nového zákona i hříchů našich odpuštění záleží, až do konce setrvávají. I poněvadž tato paní Elizabet jak při Kristu, jeho evangelium i kšaftu večere Páně pod obojím rytěřovati začala, tak v tom s mnohými apostaty se neměnila, nýbrž pro vlast a dosažení království nebeského, vlast časnou Království české s vámi, panem manželem a pannou dcerkou opustila, i v té víře v Krista usnula.“⁴⁶

3.3. Katolická pohřební kázání

Katolické pohřební kázání se od protestantského lišilo především svým komemorativním posláním. Cílem bylo uchování „dobré památky“ zesnulého, udržení jeho jména v paměti dalších generací, neboť „být zapomenut“ mohlo znamenat, že duše zůstane uvězněna v očistcovém žaláři. V katolickém náboženském okruhu fungoval systém zádušních mší a přimluv ostatních souvěrců za spásu nebožtíkovy duše, za ukončení jejího utrpení v očistci a vyzvednutí do ráje. Možnost žijících lidí ovlivňovat z vnějšku osudy duší zemřelých byla založena na těsném svázání společenství živých a mrtvých.⁴⁷ Údělem živých bylo pomáhat duším mrtvých, orodovat za ně, aby se tak co nejdříve dostali do království Božího a na oplátku se pak jednou ony mohly u Boha přimluvit za ty, kteří jsou dosud mezi živými.

Pohřební řeč neměla v rámci katolického pohřebního obřadu tak důležitou funkci jako v prostředí protestantském. Víra v moc a sílu bohoslužeb a modliteb se promítla i do samotných smutečních promluv. Kazatelé často vyzývají posluchače, aby na zesulé pamatovali, aby se za ně modlili a přimlouvali.⁴⁸ Komemorativní charakter kázání tedy souvisí s potřebou neustálé pomoci dalších generací duším uvězněným a trpícím v očistci.

Katoličtí kazatelé měli podstatně méně pravidel pro výstavbu textu kázání a navíc mohli kromě Písma využívat i citace z děl církevních otců, antických autorů či

⁴⁶ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

⁴⁷ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 225.

⁴⁸ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Výzdoba*, s. 128.

dobových teologů.⁴⁹ Na rozdíl od protestantských kázání se v katolickém okruhu stalo zvykem zabudovat životopis a seznam dobrých skutků a ctností zesnulého do celého textu. Součástí výsledné chvalořeči byl často i rozsáhlý rodokmen, výčet předků a významných příbuzných, sepsaný za účelem reprezentace.

Reprezentativní funkce kázání jistě souvisela s rozšířením jejich tisků. Nejčastější objednatelé patřili k elitním vrstvám společnosti. Jednalo se zejména o panovníka a jeho rodinu, šlechtu a církevní hodnostáře, zřídka i bohaté měšťany.⁵⁰ Se zacílením pohřebních kázání na elity zřejmě souvisí i menší počet dochovaných tisků v katolickém táboře.

V době úspěchů rychle se šířící reformace a zintenzivněné snahy jednotlivých konfesí o identifikaci a definici, můžeme v kázáních (častěji v běžných než pohřebních) pozorovat konfesní zabarvení či dokonce jakousi snahu o rozhovor s jinověrci či jejich hanění. Konfesní prvky nejsou v kázáních přítomny bezpodmínečně, odvíjí se od místa působnosti kněze, vychází ze situace dané lokality. Je pravděpodobnější, že se vyskytnou u výše postavených osob (zeměpáni, kazatelé, knězi), poněvadž jejich důležitým posláním bylo zaujmout roli pastýře a vést své ovečky k pravé víře. Většinou se nejedná o explicitní kontroverze, urážky, nadávky, diskuze, (které se vyskytují v jiných literárních útvarech, zejména v konfesních polemikách),⁵¹ ale o zdůrazňování a výklad vlastní věrouky a vlastních principů zajišťujících spásu.

Po tridentském koncilu se o totéž snaží i katolická víra. Až po Bílé hoře a stabilizaci situace dochází k postupnému vytrácení konfesně konfrontačního tónu z pohřebních kázání, která se nadále věnují svým primárním cílům a funkcím, tedy útěše pozůstalých a konstrukci ideálu dobrého křesťana na pozadí výkladu křesťanské věrouky.

⁴⁹ SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce*, s. 26.

⁵⁰ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Výzdoba*, s. 128.

⁵¹ O konfesních polemikách více KUBIŠTA, Albert: *Konfesijní polemika – málo využívaný pramen k dějinám konfesionalizace*. In: BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (ed.): *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740)*. České Budějovice 2006, s. 389 – 406.

3.4. Tisky pohřebních kázání

Rozvoj knihtisku v 16. století představoval zásadní zlom v šíření písemné kultury mezi širší vrstvy společnosti. Jeho hlavním přínosem byla možnost zaznamenat mluvené slovo a šířit ho v masovém měřítku. Byla nastartována komunikační revoluce, objevila se nová média i nové literární útvary. Najednou bylo možné dát dosud orálním pohřebním promluvám tištěnou podobu a zaznamenat jejich jedinečné poselství pro potěchu pozůstalých a uchování živé vzpomínky na zesnulé. Tisky pohřebních kázání si brzy získaly oblibu ve vyšších sociálních vrstvách a staly se projevem reprezentace a významným prostředkem mocensko-politické demonstrace.⁵²

Důležitým momentem pro rozšíření tištěných kázání byl příchod reformace. Zvyk vydávat pohřební kázání v tištěné podobě vznikl v polovině 16. století v německém luteránském prostředí. V Čechách se pohřební řeči začaly ve větší míře tisknout až kolem roku 1600. Jednalo se téměř výhradně o protestantské tisky. Do českého katolického prostředí se zvyk vydávat pohřební řeči tiskem přenášel velmi pomalu. K většímu rozvoji tištěné katolické funerální homiletiky došlo (nejen v Čechách) až po roce 1650.⁵³

Pohřební kázání bylo sepsáno a vytištěno buď na základě žádosti někoho z příbuzných, nebo z vlastní iniciativy duchovního. Samotný tisk kázání často přímo obsahuje věnování, v němž je shrnut důvod sepsání a vydání tiskem, můžeme tedy do jisté míry sledovat osobu zadavatele a jeho úmysly. Z prozkoumaných kázání se zdá, že nejčastěji byl původcem, resp. investorem kázání někdo z rodiny či nejbližších pozůstalých. „Zvláště pak když i vaše žádost v to vkročila, aby publikováno bylo, na čisto je přepsavše, impresii jsem podal a vytisknouti dal.“⁵⁴ Někdy však z textu není úplně jasné, kdo vlastně tiskaři nakonec zaplatil, zda ten, kdo o sepsání kázání požádal, nebo samotný kněz, který tím byl pověřen. „Poněvadž pak požádali jste

⁵² PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Triumphus in mortem*, s. 16.

⁵³ SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce*, s. 26.

⁵⁴ VEREŠ, Melichar: *Památka poslední služby, to jest: Kázání a svědectví při pohřbu těla ctné šlechtné matróny, paní Kateřiny, manželky slovného pána Václava Topinky (dále jen Památka poslední služby),...* Hradec Králové 1616.

mne, abych vám to, což jsem tak v sprostnosti mluvil, přepsal a daroval, abyste je často čtouce, zapomenu na zármutek a truchlost srdce.“⁵⁵

Kázání vytištěná výlučně z iniciativy církevního hodnostáře, byla méně častá. Samozřejmě musíme brát v úvahu finanční nákladnost takového podniku. K vydání pohřebního kázání mohl mít kněz různé důvody. Jedním z motivů mohla být vděčnost a výraz úcty a oddanosti ke svému patronovi, nebo naopak snaha o získání či udržení jeho přízně. „Na dokázání vděčnosti jakožto k svým milým dobrodincům sepsal jsem a na světlo vydal toto následující osvědčené, při pohřbu nejmilejší vašich milostí dcerušky, kázání, žádajíc, že je vděčně přijíti a pro budoucí potomky dochovati ráčíte.“⁵⁶ Obdobně se vyjadřuje i evangelický kněz Štěpán Olomučanský: „Mdličké toto kázání vašim milostem v těchto časích, v nichž znamenitých a svaté paměti hodných mužů, velicí a podstatní spisové vycházejí, ne pro honosnost a chloubu (čehož hodné není), ale pro vděčnosti povinné vašim milostem (přijímaje aždosavád mnohá dobrodiní) dokázání, anobřž panu manželu k žádosti křesťanské i paní dcery odešlé, pro potěšení jsem vypsál.“⁵⁷ Důvodem mohla být také konfesní výchova, zejména v lokalitách, kde se střetávalo více konfesí a vymezení základních věroučných dogmat bylo důležitým krokem pro získávání a udržení stoupenců.

Cílem pohřebního kázání a účelem jeho publikování bylo především zachování dobré památky zesnulého, potěšení a utěšení pozůstalých a jejich poučení následovníhodným příkladem. Přímé vyjádření těchto důvodů můžeme nalézt v kázání řečického kněze Jana Jacobida Benešovského: „Pročež jak pro potěšení vaší milosti, tak i vaší milosti paní sester a všeho přátelstva, anobřž pro vzácnou památku paní máteře vaší milosti nejmilejší, kázání, kteráž jsem nad ní (mimo to v Košetících) zde v Řečici činil, sepsavší, vaší milosti odesílám a oferuji. V té naději, že pro lásku a budoucí památku nejmilejší paní máteře vaší milosti, je ode mne vděčně přijíti a

⁵⁵ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební a potěšitelné ku poctivosti mrtvého těla dobré paměti paní Doroty Zárybnické* (dále jen *Promluvení pohřební*),... Praha 1617.

⁵⁶ HERTVICIUS, Jan: *Nuptiae neb svatba ženicha nejžádostivějšího Pána Ježíše Krista s posvěcenou v Duchu svatém nevěstou, milostným děťátkem a rozkošnou panou Kateřinou* (dále jen *Nuptiae*),... Praha 1620.

⁵⁷ OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební při doprovázení těla mrtvého k hrobu, ctné a šlechetné paní Voršily, dcery pozůstalé po dobré paměti slovným pánu Janovi Měchýřovi* (dále jen *Kázání pohřební*),... Praha 1614.

mým laskavým ochráncem býti ráčíte.“⁵⁸ V podobný výsledek svého snažení doufal i evangelický kněz Rosacius Hořovský, autor kázání nad Polyxenou Šternberkovou, jehož tisk dedikuje zadavateli, neteři Polyxeny, stejně jako jejímu muži a malému synkovi: „Nicméně proto jsem to učinil jsa té naděje, že urozený pán, pan Adam mladší ze Šternberka a na Pátku, jakožto pan otec jeho milý, též kázání za poklad jemu synáčku svému milému chovat ráčí k tomu cíli, aby když dá Pán Bůh šťastného zrostu a věku dospělého dojde a též kázání čisti bude, mohl se jak tím, že jest z vzácného rodu pošel, tak i z pobožného a křesťanského života své milé paní máteře těšiti a ji ve víře, v pobožnosti a ctnostech svatých následovati.“⁵⁹

V pohřebních kázáních příslušníků různých konfesí můžeme někdy spatřovat poněkud odlišný motiv. Zatímco cílem katolických kázání bylo uchování dobré památky, útěcha a potěšení, v protestantském prostředí je hlavní náplní výklad článků víry a poučení posluchačů. Protestantský kněz Matěj Passonydes dokonce uvádí jako jeden z důvodů sepsání pohřební řeči poučení o krátkosti života a nevyhnutelnosti smrti. „Já pak tuto s pobožným rozmlouváním pobožnost, pokání svaté, lásku, milosrdenství Hospodina připomínanů, podle práce mé, kterou jsem nad mrtvými v Kristu vykonal, činím, abych památky ku potěšení otci milému zanechal a jiné z Jóba, jak rychlý a krátký život náš, povynaučil.“⁶⁰

3.5. Pohřební kázání jako pramen

Pohřební kázání, jak potvrdily již mnohé výzkumy, může být velmi hodnotným historickým pramenem. Samozřejmě musí být studováno v kontextu jeho vzniku a primárních funkcí. Možností, jak vytěžit informace, které nám pohřební kázání zprostředkovávají, je mnoho. Jejich multidisciplinární přínos se pokusil prozkoumat Rudolf Lenz a výsledkem jeho práce je čtyřsvazková edice s názvem *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*.⁶¹

⁵⁸ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu pobožné, ctné, šlechetné a mnohovzácné matrony, paní Anny Košetické, jinak Zášky Řečické* (dále jen *Kázání při pohřbu*), ... Praha 1607.

⁵⁹ HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební*.

⁶⁰ PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání a žalostné připomenutí smrti paní Kateřiny rozené Srnovcové z Varvažova, manželky slovutného pána Daniela Slámy* (dále jen *Pohřební kázání*), ... Praha 1613.

⁶¹ LENZ, Rudolf (Hrsg.): *Leichenpredigten*.

V pohřebních kázáních se obvykle nachází více či méně obsáhlá pasáž o životě a rodině poctěné osoby, která nám může sloužit jako pramen k biografii zesnulého či významných členů rodiny a k poznání historie daného rodu. Případně nám mohou kázání posloužit jako zdroj informací k politickým a náboženským dějinám, i když výskyt pasáží reflektujících tyto události je méně častý. Pohřební kázání můžeme vytěžít především po stránce dějin každodennosti, neboť nám nabízí spoustu informací o rodině a rodinných vztazích, můžeme sledovat rozdíl mezi životem šlechticů a měšťanů, jejich zájmy a povinnosti, každodenní rituály. Téma, které se v souvislosti s pohřebními kázáními nejvíce nabízí, jsou dějiny smrti a pohřební kultury, jichž se tento pramen přímo dotýká, je jejich součástí. Můžeme se také zaměřit na určitou část společnosti a zkoumat, jakou roli hrají v pohřebních kázáních například panovníci, šlechtici, měšťané, církevní elity nebo také příslušníci určité konfese či jednoho z pohlaví.

Pohřební kázání je možné studovat také jako literární útvar, jeho části, jazyk, výrazové prostředky, nebo jako žánr útěšné a naučné literatury.

4. Smrt v raném novověku

V duchu středověkého názoru, opřeného o Písmo a starodávne autority, především Augustina, byla i v raném novověku smrt chápána jako následek prvotního hříchu, kterým je zasaženo celé lidské pokolení, muži i ženy, urození i neurození, bohatí i chudí, zkrátka všichni bez rozdílu. Smrt nebyla pojímána prizmatem dnešní doby jako smutný konec života, nechtěná avšak nevyhnutelná ztráta, s kterou se musíme co nejdříve vyrovnat. V raném novověku chápali smrt zcela odlišně, a to především díky křesťanství, které je postaveno na Božím daru milosti a spasení a příslibu vzkříšení po smrti. To lidem umožnilo přistupovat ke smrti jako k vyvrcholení života, neočekávali tedy konec, ale nový a lepší začátek. Nejistota a pochybnosti, vlastní lidské povaze, často naplňovaly lidské mysli obavami, strach ze smrti byl tedy pochopitelný, avšak křesťanská víra jeho účinky velmi mírnila. Lidé se nebáli zemřít, ale báli se o osud své duše po smrti těla.

V raném novověku byla smrt lidí pojímána jako okamžik, který je možno pokazit, a proto je dobré se na něj řádně připravit. Lidé se obávali, že v poslední chvíli před odchodem z tohoto světa podlehnou ďáblu pokušení, že začnou pochybovat a jejich duše nedojde vytoužené spásy. Spása byla pro raně novověkého člověka cílem života, důvodem proč statečně snášeli útrapy lidského bytí a právě smrt byla okamžikem, kdy se rozhodovalo mezi věčným životem a věčným zatracením. Nešlo pouze o to zemřít, ale o náležitý křesťanský odchod z tohoto světa, pro nějž se vžilo označení „dobrá smrt“. Člověk se na ni měl začít připravovat již v mládí. K tomuto účelu byly hojně vydávány tzv. příručky dobré smrti.⁶² Byly to zvláštní modlitební knížky, které oproti běžným modlitebním knihám obsahovaly více pokynů jak se u lože umírajícího modlit, jak přistupovat k nemocnému apod. Nebyly určeny pouze vybraným sociálním skupinám, ale byly široce zaměřeny.⁶³ Návody jak správně žít a zemřít byly také integrální součástí mnoha pohřebních kázání.

Raně novověký člověk si uvědomoval časovost života, jeho pomíjivost. Smrt byla něčím nevyhnutelným, otázkou bylo jen kdy a kde udeří. Celkové pozadí

⁶² Více o knihách dobré smrti: KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby*. s. 62 – 75; Týž: *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*. In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 7–22.

⁶³ SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život*, s. 107.

problému krásně vystihl evangelický kněz Mladota ze Solopysk: „Nic jistějšího nad smrt, nic jistějšího nad čas. Že všichni umřítí musíme, o tom již dávno od Boha dekret vyšel a skrze svatého Pavla, apoštola Páně, vyjeveno jest: Že jeden každý člověk má jednu umřítí. Než kdy? V který čas? V který den? V kterou hodinu, to nám oznámeno není, nýbrž napomenutí dané jest: Bdětež tehdy, nebo nevíte dne ani hodiny. Nebo jak praví svatý Řehoř: Že (prý) proto Pán a Spasitel náš Kristus Ježíš žádnému nechtěl hodinku poslední vyjeviti, aby byla nám podezřelá a my, nevědouce o ní, abychom vždycky bez přestání k ní se strojili.“⁶⁴ Pouze budeme-li na svůj poslední den a poslední hodinku řádně připraveni, můžeme očekávat dobrou a šťastnou smrt. Sešel-li člověk z tohoto světa dobrou smrtí, bylo to chápáno jako znamení, že se mu dostalo Boží milosti a jeho duše bude spasena.

Dobré smrti měl předcházet dobrý a hlavně zbožný život. Mezi jeho hlavní atributy patřily časté modlitby, naslouchání božím slovu a příprava na smrt.⁶⁵ „Tak smýšlejme i o smrti naší časné, že jest jítí z tohoto světa. Poněvadž pak máme jítí, buďme na tu cestu hotovi a připraveni, neobtěžujme srdcí našich obžerstvím, opilstvím, mějme přepásaná bedra naše a nohy obuté v evangelium pokoje, olej pravé víry a lásky hořící v lampách srdce našeho, tak připraveni díme s veselou myslí: Nyní jdu.“⁶⁶ Motiv dobré smrti je patrný téměř ve všech probíraných pohřebních kázáních. Ačkoli vycházejí z rozdílných argumentů, závěr vyznívá stejně: „Konec tehdy její anebo smrt připomínati budu, kteráž zlá býti nemohla, poněvadž za tak dobrým životem následovala.“⁶⁷ Ideál dobré smrti byl přítomný v téže podobě jak v katolických, tak v protestantských pohřebních kázáních, můžeme tedy říci, že se jednalo o prvek nadkonfesní.

Aby člověk nezapomněl, k čemu je předurčen, že smrt dříve či později dostihne každého, ať už je na ni připraven nebo ne, bylo běžnou praxí upozorňovat na její neustálou blízkost. S připomínkou smrti se lidé tedy nesetkávali pouze při

⁶⁴ MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání a loučení vysoce urozené paní, paní Kateřiny Anny, rozené šlechtičny z Říčan* (dále jen *Vale aneb poslední žehnání*),... Praha 1674.

⁶⁵ KRÁL, Pavel: *Knihy o dobrém umírání*. s. 13.

⁶⁶ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*.

⁶⁷ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda Šternbersko-Lažanská, od Boha zapečetěná, aneb: Pohřební kázání nad nebožkou, vysoce urozenou paní, paní Maxmiliánou Auerélií, hraběnkou Lažanskou* (dále jen *Jasná zlatá hvězda*),... Praha 1665.

pohřbech a pohřebních kázáních. Všudypřítomnost memento mori jsme mohli vidět i v umění, lidé si dokonce posílali přáníčka s vyobrazením kostlivců a jiných symbolů s tematikou smrti, která si pak doma vystavovali nebo věšeli na zeď.

Příprava na smrt tak byla součástí každodenního života raně novověkého člověka. „K smrti naši hledme se ustavně strojit, od rána až do poledne, od poledne až do večera neodkládati, v víře živé až do konce setrvajíce, od něho milosti šťastným a veselým skonáním i věčným životem obdařeni budeme, Amen.“⁶⁸

Součástí dobového diskursu o smrti bylo poukazování na pomíjivost života a člověka spojené s využíváním nejrůznějších výrazových prostředků, metafor a podobenství.⁶⁹ Kazatelé poukazovali na bezcennost pozemských statků, marnost světa a nicotnost lidské existence. Člověk byl zobrazován jako pára nad hrncem, pokrm červů, mršina, prach, jímž vítr zmítá a podobně.⁷⁰ Cílem nebylo znechutit posluchače, nýbrž připomínka naší smrtelnosti. „Hle co jsem nyní, toť budou všickni, neb jsem nyní umrlec, hnis a smrad, počínaje se v prach a v popel obrátiti a toť hle budou všickni: Neb v prach a v popel všickni se obrátiti, všickni hníti a do země jíti musí. Všickni mizíme a jako vody plyneme do země.“⁷¹

Neotřelým způsobem prezentuje memento mori i kazatel Jan Jacobides: „Včera jsi seděl v královském pokoji a dnes již budeš položen v smrdutém hrobě, včera jsi nad jinými vládl a dnes již musíš poddán býti jiným, jsa za pokrm červům, hadům a žábám. Dnes král a zejtra umrlec, a když umře, za dědictví bude míti hady, žízaly a červy.“⁷² V tomtéž kázání nacházíme také velmi působivý příklad toho, jakým způsobem si jeden bohatý a zbožný pán připomínal neustálou blízkost smrti: „Dobře opět i jiný pobožný potentát učinil, že sobě za zdravého života slavný a nákladný hrob tesati a strojiti dal, však poručil, aby vždy do konce a na místo dodělán nebyl, nýbrž nařídil, že když nejveselejší byl, služebník přijda k němu řekl: Pane, rozkaž hrob svůj dodělati, nebo nevíš, v kterou hodinu umřeš. Kteroužto řečí netoliko on, ale i jiný s ním stojící, od zbytečných kratochvílí a světských marností

⁶⁸ OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební*.

⁶⁹ MALÝ, Tomáš: *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací*. s. 71.

⁷⁰ SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život*, s. 15.

⁷¹ *Smutný a žalostný časný západ, na to pak veselý a šťastný věčný zase následující východ libý a příjemný slunce Salomény Maxmiliány prve Žakovcový potom Černínový, ...* Praha 1670.

⁷² JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

se odvozovali.⁷³ Načež se pozastavuje nad tím, že lidé takto často nečiní, nepamatují na smrt, nestrojí se k ní a pak jí bývají zastíženi nepřipravení. „Ale nyní slavní tohoto světa o tom sobě rozprávěti nedají a neradi hned zmínky o smrti slyší. Nad to mnozí sobě tak zde v tomto světě počínají, jako by na věky zemřítí a na soud hrozný Boží jíti neměli: hrady, zámky, domy nákladné, paláce slavné, draze ozdobené, mnohdykrát s nemalým nátiskem a slzavými mozoly chudých poddaných sobě stavějí a časem i zádušními věcmi dotahují, a že než málo času projde, sáhem země oddělení budou, na to velmi řídcí pamatují.“⁷⁴

Zdůrazňování nepřetržité přípravy na smrt vycházelo z její nepředvídatelnosti. „Tak žádný hodiny smrti své neví. Nezná člověk času svého, jako ryby, kteréž loveny bývají sítí škodlivou a jako ptáci polapeni bývají osidlem, tak zlapání bývají synové lidští v čas zlý, když na ně připadá náhle.“⁷⁵ Smrt přicházela nečekaně, podtínala staré i mladé, zdravé i nemocné, bohaté i chudé, nikdo si před ní nemohl být jistý.

Někdy v kázáních nacházíme zmínky o různých znameních, která dávala lidem vědět, že brzy zemřou. Mohlo se jednat o neobvyklé přírodní úkazy, sny či jakékoli náhodné události, které si lidé vyložili po svém. „Pravda jest, že hodinka poslední známa není, však nicméně z obzvláštní milosti Boží, mnozí rodové to mají, že aspoň dřívěji, byť dosti malý čas bylo, o smrti své skrze znamení všelike předzvídají. Aníž tento rod vzácný a starodávný paní z Říččan milosti té Božské a znamení toho zbaven není, nýbrž když kdo z toho rodu umřítí má, tehdy dřívěji v kraji Kouřimském na statku Popovicích v kostele svatého Jakuba nějaké znamení strašlivé a bouřlivé se jednak slyšeti, jednak viděti dává. Čerstvý příklad mám a pravdivý, kterak když jest ratolestka naše od stromu svého odpadnouti měla, ten večer před smrtí, jestliže ne v Popovicích, jistě na cestě cílící a směřující k Popovicům od hradu Líšna, patrné a viditelné znamení předcházely, kdežto množství světél na tom rozcestí vidíno (nejináč než jakoby tancovaly a k hradu Líšnu

⁷³ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební pobožné a poctivé matróny paní Doroty Špátovy* (dále jen *Paměť pohřební*),... Hradec Králové 1616. Tentýž motiv i u Jacobida: „Neví člověk cíle svého, ale jako ryby udící a ptáci osidlem lapání bývají, takť lapání bývají lidé časem zlým, když na ně náhle přijde.“ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

se přibližovaly) bylo. Což jsou ony jiného byly, jedině znamení dobré, smrt šťastnou zvěstující.“⁷⁶

4.1. Smrt a spása člověka - konfesní definice

V době reformace, tedy střetů a mísení nových věroučných proudů, bylo potřeba jasně vymezit nejdůležitější principy, na nichž daná víra stojí a spása člověka byla bezpochyby jedním z nich. Katolická církev měla v tomto ohledu, s odvoláním na starodávné autority, vcelku jasno a otázky, v nichž jasno neměla, vyjasnil tridentský koncil. Nově vzniklá reformní hnutí musela vytvořit alternativní koncepty, a to nejlépe takové, které budou přesvědčivější a přitažlivější, aby oslovily co největší počet věřících o tom, že právě jejich víra je ta pravá. Proto se nyní chvíli zastavím u iniciátora německé luteránské reformace a pokusím se nastínit, jak se on vypořádal s otázkami smrti a spásy člověka.

Luther kázal, že tváří v tvář smrti stojíme každý sám, nikdo nemůže zemřít za někoho jiného a v posledním okamžiku s námi nikdo nebude, proto musí být každý jeden člověk na tento okamžik náležitě připraven.⁷⁷ Bylo důležité, abychom na smrt nezapomínali a z toho důvodu o posledních věcech člověka Luther často kázal a psal. Smrt je okamžikem, v němž se rozhoduje o osudu naší duše. I v nejposlednější minutce může dobrý křesťan zaváhat a podlehnout ďáblovým svodům. Proto by měl být člověk řádně vyzbrojen a vědět, co stojí v Písmu. Dobrá smrt tedy byla samozřejmostí pro katolíky i pro Luthera, který ve své „letní postile“ z roku 1536 napsal, že „nic na tomto světě – ani život, majetek, radost či potěšení – nemůže dát člověku takové štěstí jako to, když zemře s čistým svědomím a v jisté a útěšné víře v život věčný“.⁷⁸

Opakem dobré a šťastné smrti, která se odehrávala doma v posteli, za přítomnosti rodiny a nejlépe kněze, který dohlížel na úkony spojené s odchodem z tohoto světa, byla smrt zlá, zemřel-li člověk nepřipravený, podlehl ďáblovým

⁷⁶ MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání*.

⁷⁷ ALBRECHT, Michael J.: *Jsme žebráci. Martin Luther o umírání a smrti* (dále jen *Jsme žebráci*). Praha 2007, s. 11.

⁷⁸ Tamtéž, s. 12.

svodům a odmítl Krista nebo se stal obětí nehody či lidských úkladů. Takové smrti se lidé obávali, protože převládal názor, že oběti zlé smrti bude odepřena spása a život věčný. Martin Luther se k tomuto problému vyjádřil tak, že neočekávaná či násilná smrt nemají neblahý vliv na budoucnost lidské duše v případě, že se člověk během svého života ke smrti řádně připravil a žil dobrým a ctnostným životem.⁷⁹ Důkazem rozšíření a začlenění tohoto názoru do evangelické věrouky je jejich zachycení v pohřební homiletice. „Tak ne všichni v domě a na loži umírají, ale tento v ohni, jiný v vodách, v boji a jinde život svůj skonává. Ale to pobožným a věřícím nic ku překážce spasení není, když toliko v pravé víře a pokání umírají.“⁸⁰

Mnohdy byl Luther postaven před závažnou otázkou: Co dělat, když se smrt dotkne přímo naší rodiny? Jak ji chápat a jak se vyrovnat se ztrátou milované osoby? Slova útěchy z Lutherových dopisů často zdůrazňují to nejpodstatnější – že člověk, který zemřel ve víře v Krista, je nyní v nebeském království, kam se znovu zrodil a kde se s ním jednou setkáme. I když se prvotnímu zármutku z odchodu blízkého člověka nevyhneme, měli bychom se snažit uvědomit si, že dobrá smrt je vlastně vysvobozením z pozemského utrpení a cestou ke spáse a věčné blaženosti. Proto bychom se měli za nebožtíka spíše radovat, neboť zatímco my dosud zůstáváme zde a jsme pokoušeni různými nástrahami, on je již u Boha. Asi nejlépe tento svůj postoj vyjádřil v jednom útěšném dopise, v němž se zmiňuje o vlastní ztrátě, o smrti své dcerky: „Je udivující, jak velice mě trápí smrt mojí Magdalény, na kterou prostě nemohu zapomenout. Jsem si však zcela jist, že je na místě útěchy a věčného života a že Bůh mi dal velké znamení své lásky tím, že ještě za mého života vzal mé tělo přímo do své náruče.“⁸¹

Lutherovo učení poskytuje věřícím mnohem více útěchy než učení katolíků. Ti se totiž obávají nejen pekla, ale i očistce, kam se dostane každý, kdo není hotový světec, každý kdo se jen malinko provinil proti Božímu zákonu, musí se očistit, než bude vyzvednut na nebesa. Očistec je jedním z nejzávažnějších témat rozchodu Lutherova učení s katolickým.

⁷⁹ KRÁL, Pavel: *Knihy o dobrém umírání*, s. 16.

⁸⁰ NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební*.

⁸¹ ALBRECHT, Michael J.: *Jsmo žebráci*, s. 18.

Pro Luthera je zásadní pouze to, že Kristus vzal na sebe všechny naše hříchy a zaplatil za ně svou krví, což nám dal poznat skrze evangelium. Pokud tomuto uvěříme, nemusíme se již více strachovat a obávat se smrti. Bude-li naše víra pevná a jistá a přijmeme-li dar Boží milosti, neujde naše duše vytoužené spásy. Učení o odpuštění hříchů, o víře a milosti Boží není možné pochopit lidským rozumem. Je tu však formulován princip, kdy jsme Bohem vyslyšeni a přijati jen prostřednictvím víry, zjevené v Písmu. To je jediný a nejdůležitější pramen, jediná jistota, o kterou se můžeme opřít. Lutherovo učení tedy neponechává prostor pro očistec a jeho muka. Očistec Luther odmítá také z dalších důvodů. Jednak se o něm v Písmu nikde nehovoří a jednak se mu příčila myšlenka obohacování církve na základě všech milodarů a peněz za zádušní mše a odpustky, které duši nemohou nijak pomoci, protože o jejím osudu se rozhoduje v okamžiku smrti a všechny přímluvy a mše jsou pak již zbytečné. Z toho důvodu se Luther ostře vyslovoval proti existenci očistcového žaláře a dokonce ho označil za „lež papeženeckých sofistů“.⁸²

Luther ve svých útěšných spisech často hovoří o vzkříšení těla, avšak vyhýbá se jakémukoli specifitějšímu vyjádření týkajícímu se stavu zesnulých. Místo aby spekuloval, přidržuje se toho, co nám bylo sděleno, co je jisté. Útěchou nám má být vědomí, že nemusíme prožít celý život ve strachu ze smrti, nýbrž v radosti plynoucí z *jistoty vlastního spasení* a očekávání příchodu věčného království.

Jistota spasení – to je však další problém, v němž se Luther rozchází s papežstvím. Po staletí západní teologie učila, že křesťan si nemůže být jistý, zda žije ve „stavu milosti“. Tuto jistotu odmítalo ze dvou důvodů: jednak by tato jistota znamenala, že si troufáme omezit neviditelného a nepostihnutelného Boha a jeho svobodné jednání, jednak by mohla mít neblahé účinky na lidskou morálku. Člověk, který by si byl jist svým spasením, by se mohl stát lehkomyšlným a konat takové skutky, kterých by se bohabojný věřící nikdy neodvážil dopustit. To je pro Luthera nemyslitelné, otázka jistoty spásy je pro něj bezprostředně otázkou Boha, jeho poměru k člověku, a nikoli otázkou určité kvality člověka, například jeho „stavu milosti“. Dochází k proměně významu a chápání slova jistota. Křesťan musí podle Luthera neustále znovu zápasit o to, aby si byl jist svou spásou, stejně jako musí

⁸² DINZELBACHER, Peter: *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku* (dále jen *Poslední věci člověka*). Praha 2004, s. 65 – 66.

zápasit o svou víru, o mravní obnovu. Spása je totiž nemyslitelná bez víry. Její jistota je založena pouze ve slově a v Božím zaslíbení, které víra přijímá. Tato jistota však zároveň není ani ohrožena lidskou lehkomyšlností, protože je potvrzena skutky. Dobré skutky jsou v jeho učení důkazem pravosti víry. Nekoná-li člověk dobré skutky, není jeho víra opravdová, čímž pozbývá i nárok na ono přislíbené spasení.⁸³

Zatímco v Lutherově učení je zdrojem spásy pouze čistá a neochvějná víra, katolická dogmatika formulovaná na tridentském koncilu potvrdila význam sedmi svátostí a zprostředkovatelské role církve.⁸⁴ Pro pochopení důsledků plynoucích z rozchodu konfesí v otázce umírání a spásy duše je třeba blíže se zastavit u základních sporných bodů, zejména očiště a svátostí.

4.2. Očistec

Jednou ze zásadních věcí, v níž se ostře rozcházejí učení katolické církve a protestantů, je téma očiště, jeho pojetí a význam pro spasení duše člověka. Můžeme tedy očekávat, že se s tímto tématem budou muset kazatelé různých konfesí nějakým způsobem vyrovnat, a to zejména v pohřebních kázáních, která mají být útěchou pro pozůstalé a příslibem spásy duše nebožtíka.

Podle katolické církve přicházejí po tělesné smrti lidské duše před Boží soud. Jedná se o soud soukromý (na rozdíl od obecně známějšího „posledního soudu, jehož příchod je očekáván na konci věků), při němž se rozhoduje o jejich dalším osudu. Podle toho jak moc jsou duše zatíženy hříchy, odcházejí do pekla, do očiště nebo do ráje. V této triádě hraje očištěc jakousi přechodnou fází, z níž se duše po nějakém čase a po očištění může dostat na vyšší stupeň, do vytouženého království Božího. Těla vyvolených pak budou po posledním soudu obnovena, ať už s nimi bylo po smrti nakládáno sebehůř.⁸⁵ Zemře-li příslušník evangelické církve, bude jeho tělo odpočívat v podivném spánku do posledního soudu, kdy bude probuzeno

⁸³ PESCH, Otto Hermann: *Cesty k Lutherovi*. Brno 1999, s. 82 – 88.

⁸⁴ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Pohřební kázání nad biskupy*, s. 132.

⁸⁵ JIŘIŠTĚ, Jan Nepomuk: *Miseremini saltem vos, amici nostri. Památka věrných zemřelých ve světle barokní kultury a zbožnosti*. Posel z Budče, 16, 1999, s. 7 – 8.; Srov. KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby*, s. 53 – 54.

Kristem. Po ten čas bude jeho duše požívat nebeských radostí nebo pekelných muk, podle toho jak si zasloužil.⁸⁶

Křesťanská představa očistce, tedy místa, kde duše po smrti pyká za své hříchy, aby se od nich nakonec očistila a byla pozvednuta do nebe, nebyla nikdy jednoznačná, už z toho důvodu, že se o očistci v Bibli nikde přímo nehovoří. Modlitby za duše zemřelých, pocházející z prvních století našeho věku, jsou však jasnými důkazy toho, že víra v podobné místo byla zakořeněna již v raně křesťanské lidové zbožnosti. Stejně tak víru v možnost očištění od hříchů dokládají ve středověku rozšířené zádušní mše. Poněkud těžší je ukázat, jak si tehdejší lidé toto místo představovali, protože nebylo jasně dogmaticky definované. K tomu došlo až v roce 1274 na lyonském koncilu, na základě množících se vystoupení různých sekt, které očistec neuznávaly.⁸⁷ Na sklonku středověku a počátkem raného novověku docházelo k stále většímu rozšíření víry v očistec, pochyby však vymýceny nebyly. Hlasy, které se vyslovovaly proti, se nepodařilo umlčet a v době reformace byly znovu oživeny a zesíleny. Tridentský koncil se však v roce 1563 jasně přiklonil k propagaci víry v očistec a možnosti pomoci trpícím duším prostřednictvím skutků věřících.⁸⁸

Víru v očistec doprovázela snaha lidí zajistit si co nejmenší utrpení v tomto přechodném stadiu a vykoupit se pomocí všech dostupných možností. Naštěstí katoličtí kněží nabízeli celou řadu prostředků, kterými bylo možné pobyt duše v očistci co možná nejvíce zkrátit. Člověk si tak mohl spásu vlastní duše zajistit trojím způsobem: horlivou modlitbou pozůstalých za duši zemřelého, almužnou a svátostí oltářní při tzv. zádušních mších.⁸⁹ Právě těmto zádušním mším byla přikládána největší váha a fakt, že se tyto oběti za duše mrtvých staly významným zdrojem příjmů duchovenstva, jistě nebyl pouze jeho náhodným doprovodným projevem. Nicméně ochota lidí platit za budoucí věčné štěstí byla až překvapivě

⁸⁶ HALAMA, Ota: „Obludám nočním tváří v tvář“ *Revenanti v textech předbělohorských nekatolíků*. In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 55.

⁸⁷ DINZELBACHER, Peter: *Poslední věci člověka*, s. 64.

⁸⁸ MALÝ, Tomáš – SUCHÁNEK, Pavel: *Mezi realitou a symbolem. K historické interpretaci (barokního) ztvárnění očistce*. *Opuscula historiae atrium*, 53, 2009, s. 55.

⁸⁹ SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život*, s. 47 – 60.

bezmezná, ať už se jednalo o odpustky, milodary církvi nebo předplacené mše na stovky až tisíce let dopředu.

S příchodem reformačních hnutí se pohled na učení o očistci výrazně proměnil. Luther i Kalvín se ve svých vyznáních ostře vyslovili proti jeho existenci. Luther očistec označil za „lež papeženeckých sofistů“ a Kalvín za „zhoubnou fikci Satanovu.“⁹⁰ Oba reformátoři se přiklánějí k myšlence, že o budoucnosti duše je rozhodnuto v okamžiku smrti a tento rozsudek není možné nijak zvrátit. Po svém zážitku ve věži, kdy byl Martin Luther osvícen Slovem Božím, pochopil, že stačí uvěřit, abychom byli spaseni. Bůh seslal svého syna Ježíše Krista na zem a ten naše hříchy svou mučednickou smrtí vykoupil. Není nutné platit odpustky a sloužit zádušní mše za zesnulé, protože to vůbec ničemu nepomůže. Důležité je prostě věřit. Dobré skutky pak věřící člověk nekoná proto, aby byl spasen, ale z vděčnosti, že byl spasen. Důvodem nesouhlasu s vírou v očistec bylo také přesvědčení, že o spáse člověka může rozhodnout pouze Kristus, a odmítnutí možnosti papeže a katolické církve zasahovat do tohoto nejvýše důležitého aktu.⁹¹

Očistec v pohřebních kázáních

Moravský katolický kněz Antonín Josef Dreser se ve svém pohřebním kázání nad Maxmiliánou Marií Beatricis, hraběnkou z Rottalu, snaží mnohými způsoby dokázat zarmoucenému obecenstvu, že jejich milovaná paní nezemřela, ale má život věčný, v samém závěru své promluvy však zapochybuje a uvažuje nad tím, že by duše zesnulé hraběnky mohla být v „očistcovém vězení.“ Dreser hovoří o „stínu smrti,“ z jehož popisu je zřejmé, že má docela jasnou, obavy vzbuzující představu o tom, co se na tomto místě odehrává: „Stín smrti vyznamenává strašlivý a hrozný místo, zajetí, žalář a velikou bídu.“ A protože tato ctnostná hraběnka vykonala za svého života tolik dobrého pro druhé, je teď na nich, aby jí to splatili a z tohoto ukrutného žaláře její duši vysvobodili. Kazatel jmenovitě vyzývá děti zesnulé, aby na svou milovanou matku nezapomněli a „na ni častokrát v srdci

⁹⁰ DINZELBACHER, Peter: *Poslední věci člověka*, s. 65 – 66.

⁹¹ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 236.

s vroucnou molitbou, dobrým skutkem a malou almužnou pamatovali.“⁹² Na závěr sám Dreser slibuje, že na její duši bude pamatovat při mších svatých.

Zdůrazňování účinku almužen bylo také poměrně časté: „Almužna stojí při Kristově soudné stoličce netoliko, aby se přimlouvala, ale také na to namluvila, aby Pan Kristus pro hříšníka vejpověď milostivou učiniti ráčil.“⁹³

Václav Plevňovský, kněz Tovaryšstva Ježíšova v pohřebním kázání nad Marií Maximilánou Lažanskou ukazuje, jakou sílu měla myšlenka očištcového utrpení a touha po spasení duše. „Ta její k bližnímu láska tak veliká byla, až žádnou mezí aby i k dušičkám do očištcovce dosáhnouti neměla, obmezená býti nemohla. Dušičky tyto mohly by povídat, jaká tu úpění, vzdychání a modlení bývaly, aby toliko milostivý Bůh je toho hrozného vězení sprostiti ráčil. V poslední své nemoci ještě na ty duše zapomenouti nemohla, když aby po klášterích za ně mše svaté se konaly, nařídila, ano i to před svou smrtí žádala, aby když umře, za její duši co nejvíce dobrého se dalo, pokudž jí to na onom světě nebude potřebné, že se to dobře pro dušičky v očištcovci na onom světě hodí a jim sloužiti bude.“⁹⁴ Na závěr kázání Plevňovský také apeluje na posluchače s potřebou pomoci duši zesnulé hraběnky. „Kdyby snad ještě nějaký zemský prášek, aby se před Bohem na nebi v slávě tato hvězda až podnes nestkvěla, překážel, pozůstává, abychom my skrze služby Boží, které se nyní za nebožku paní, paní hraběnku konati budou, ten prášek skrze naši pobožnost setřítí se přičinili, tak aby tato zlatá šternberskolažanská hvězda v krvi beránka očištěná jsouce, jasně na nebi po všechny věky stkvíti se mohla.“⁹⁵

Naléhání na pozůstalé, aby na mrtvé nezapomínali, pomáhali jejich duším a přimlouvali se za ukončení jejich utrpení, je přítomné téměř ve všech katolických kázáních. „Tak i vy, vnukové moji, učíte památku nad hrobem mým, vaší báby. Klekněte, ruce sepněte, růženec vezměte, za mne se pomodlete, duši mé pomáhejte.“⁹⁶ „Však nicméně tato tvá nejmilejší paní máma od tebe pane synu a vy paní dcery i budoucně žádá od vás vaše srdce, abyste totižto vaše srdce na její truhlu

⁹² DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný vysoce osvícenéj a vysoce urozenéj paní, paní Maxmiliány Marie Beatricis* (dále jen *Život nesmrtelný*),... Olomouc 1741.

⁹³ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ Tamtéž.

⁹⁶ *Památka při pohřbu nebožky*.

přibíli, řícti chci, abyste na ni častokráte v srdci vašim s vroucnou modlitbou, dobrým skutkem a malou almužnou pamatovali.⁹⁷

Zřejmě oblíbeným očištcovým exemplem byl příběh o hluboké a těžce dostupné jámě, na jejímž dně se nacházely drahé kameny.⁹⁸ Protože se do ní lidé báli vlézt, vynalezli důmyslný způsob jak je dostat ven: upekli beránka, tak že byl lepkavý a vhodili ho do jámy. Drahé kameny se na něj ihned nalepily. Vůně masa přilákala orly, kteří beránka z jámy vynesli i s vytouženým pokladem. Za příběhem vždy následovalo vysvětlení použité symboliky: „Ach, kdož neví, že očištec jest přehluboká, bolestná, tmavá jáma, kdežto mnoho jest dušiček, kteréž za drahé kamení jmenovati mohu, nebo draze Krista pána Krví koupené jsou. Nemůžeme tam vstoupiti aniž se spustiti. Způsob tento před sebe vezmeme. Beránka při mši sváté, jenž se obětuje, vpustme do jámy očištcové, i hle, orlové anjelové, strážcové dušiček, vpustějí se do ní a dušičky jakožto drahé kamínky vynesou do pokladu království nebeského.“⁹⁹

V pohřebním kázání nad tělem zesnulé Anýžky Šlapalky neznámý autor předkládá krátký, avšak velmi působivý příběh o vysvobození duše z očištcе prostřednictvím upřímné a vroucné modlitby. „Času jednoho svatý jeden biskup ve snách vidění měl, kterak mládeneček zlatou udicí překrásnou matrónu a paní z hluboké vody vytáhl. Probudíce se svatý muž ze sna svého, výklad očekával. Ihned k chrámu Páně pospíchajíce, jak na krchov vešel, spatřil u hrobu jednoho klečící pacholátko, jehož ihned se tázal: Mý dítě, což tu děláš a co obmejšlíš? Pacholátko pak jakožto měkkého srdce tak ihned splakalo, že oči jeho v slzích jako v vodě splynuly, pročež s srdečným vzdycháním takto odpovědělo: Moje nejmilejší matka zde pochována jest a já z povinnosti dětinské modlím se za ni. Z toho muž svatý poznal, že matka tu pochovaná skrze modlitbu pacholátka, toho syna svého, z očištcе vysvobozena byla a že zlatá udice jest modlitba vroucná.“¹⁰⁰ Tento výjev v sobě nesl důležité poselství. Měl být důkazem, že pomáhat duším uvězněným v očištcі, není

⁹⁷ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

⁹⁸ Stejný příklad najeme zde: *Památka při pohřbu nebožky*; DRESER, Antonín Josef: *Bolestná žalost a žalostná bolest nad smrtí dobrotivého otce, totižto jeho knížecí eminenci, nejdůstojnějšího a vysoce osvíceného pána, pána Wolfganga Hannibala, Svaté římské církve pod založením sv. Marcela kněze - kardinála z Schrattenbachu,...* Olomouc 1738.

⁹⁹ *Památka při pohřbu nebožky*.

¹⁰⁰ *Tamtéž*.

zbytečné. Modlitby a přímluvy mají skutečnou moc, Kristus je vyslyší a trpící duše vyzvedne k sobě.

Celá katolická praxe přímluv, almužen a mší za duše zemřelých představovala jakýsi výměnný obchod: pokud člověk za života pomáhá dušičkám v očistci, ony se pak přímluví u Pána Boha za jeho spásu. „Dušičky ty, které od milosrdné štědrosti v Pánu usnulé urozené paní z plamene očistce vysvobozené byly, že ty před obličejem Božským orodovaly, aby tato štedrá, laskavá, milosrdná duše z těla vycházející neb do očistce nepřišla, nebo z něho časněji vyšla.“¹⁰¹ Tento koncept byl lákavý, protože nabízel lidem určitou možnost zasáhnout do „světa po smrti“, ovlivnit svoji budoucnost. Evangelické konfese ho však odmítaly právě kvůli tomu, že v nich spatřovaly zasahování do Božích pravomocí.

Někteří nekatoličtí kazatelé o očistci také nějakým způsobem hovoří, avšak z toho důvodu, aby tento koncept potřeli a vyložili pojetí spásy, které je vlastní jejich vyznání. Evangelický kněz Jiří Nymburský se ve svém kázání nad tělem zesnulé Doroty Zárybnické také zmiňuje o očistci, ovšem jen proto, aby se vůči němu vymezil. „Jakož onen čas mluvě o své smrti uředníkům svým zarmoucený Kristus Pán ta slova: Nyní jdu k tomu, rozuměl Otce svého a své jítí k němu. Tak tuto o smrti této paní matrony mají tak rozumína a vykládána býti, že její jítí z tohoto světa není jítí do očistce, než přímo duše k Bohu Otci do nebe.“¹⁰² Kazatel dále dovysvětluje koncept spásy, který počítá se vzkříšením těla: „Tělo její prve nežli k Otci Bohu do nebe přijde, musí do hrobu vloženo býti. Přijdeť hodina, když to i jemu nastane jítí z tohoto světa k Bohu Otci do nebe také. Nebo Kristus Pán přijda k soudu živých i mrtvých, postaví se nad hrobem jejím a naším a dí: Vstaňte a pojdme odtud. I obživnou všickni mrtví a vstanou ti, kteříž v hodinu smrti své dušemi z tohoto věta odešli k Bohu Otci. Půjdou také v těla svá jasná, oblečení v týchž tělích svých k Bohu Otci.“¹⁰³

Kázání Jiřího Nymburského není konfesně vyhrocené, nesnaží se o polemiku s jinověrci, ale můžeme říci, že je konfesně podbarvené, neboť vykládá

¹⁰¹ *Kázání pohřební v kterémžto v Pánu Bohu na zámku Krakovci v kraji Rakovnickém ležícím, ... urozené paní Marie Magdalény Helversenové* (dále jen *Kázání pohřební v kterémžto*), ... Praha 1662.

¹⁰² NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*.

¹⁰³ Tamtéž.

koncepti spásy v rámci své konfese a zároveň zmiňuje, co jiní nesprávně vysvětlují. Podobně se v kázání nad Alžbětou Pětikostelovou vymezuje kněz Zachariáš Brunčvík, který sice očištec přímo nezmiňuje, ale narážka na něj je více než zřejmá: „I tato paní Alžběta, poněvadž od Boha tím drahým klenotem obdařená byla, víru svou ne na pověry lidské, nálezky, modly Antikrista, ne na zmrlé svaté, ale na samého Boha, jediného v podstatě a bytu trojího pak v osobách obracela, i v té víře pokojně skonala.“¹⁰⁴

4.3. Odpustky

Odpustky představovaly vedle zádušních mší, přímlyvných modliteb a almužen další prostředek, kterým mohl člověk zasahovat do posmrtného osudu své duše. Pro pochopení problematiky odpustků je důležité rozumět celému procesu očišťování od hříchů. Pokud člověk spáchal nějaký hřích, bere za něj na sebe jednak vinu a jednak pokutu (trest). Svátost pokání dokáže smazat vinu a část pokuty, nikoli však celou, takže si s sebou každý člověk nese zbývající části pokut, které se postupně hromadí a po smrti je nutné odčinit je utrpením v očištcí. Naštěstí má katolická církev v rukou mocný nástroj na odstranění těchto pokut ještě za života - odpustky. Základem učení o odpustcích byla teze, že oběť Ježíše Krista a zásluhy Panny Marie a Svatých vytvořili a neustále vytvářejí nekonečný proud milosti, díky kterému může být uděleno odpuštění každému věřícímu.¹⁰⁵ Ve středověku se odpustková praxe značně rozšířila, církevní hodnostáři je začali využívat k sebeobohacování a nakonec z nich těžili i papežové, když jejich prostřednictvím získávali prostředky na vedení křížových výprav. Takové počínání bylo nepřijatelné pro velké středověké myslitele a reformátory jako byl Jan Wiclef a Jan Hus, i pro pozdější iniciátory reformace. Martin Luther, Jan Kalvín a v jejich duchu formující se konfese odpustky a jejich význam pro spásu duše rázně odmítli. Odpustková praxe katolíků se však do mnou rozebíraných kázání nijak nepromítla, zřejmě z toho důvodu, že „kupčení s odpustky“ bylo v době před Bílou horou již minulostí.

¹⁰⁴ BRUNČVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

¹⁰⁵ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 243 – 249.

Katolická církev v rámci vlastní vnitřní reformy na tridentském koncilu odpustky a jejich užívání schválila, ovšem měla z nich být odstraněna zjištěná ziskovost, pověřivost a jiné nešvary. Toho chtěla dosáhnout tím, že zakázala udělování odpustků za finanční podporu církve, nadále bylo možné získat odpustky výhradně po splnění předepsaných náboženských úkonů.¹⁰⁶

4.4. Svátosti

Každodenní život raně novověkého člověka byl úzce spjat s křesťanstvím, jeho tradičními rituály a náboženskými úkony. Rámec života katolického věřícího vymezovalo sedm svátostí, které měly v církvi dlouhou tradici a byly taktéž potvrzeny na tridentském koncilu. První svátostí byl „křest“, který představoval vstup do společenství křesťanské obce. Zároveň otevíral člověku cestu do Božího království, která byla duším nepokřtěných a priori uzavřena. Křest se uděloval nově narozeným dětem křesťanů, dospělým pak v případě, že vyrůstali v jiné víře a přestupovali ke křesťanství.¹⁰⁷ Křest byl základním kamenem křesťanství, jeho důležitost uznávaly všechny konfese, ale rozcházeli se především v otázce spásy dětí umírajících při porodu, které nestačily být pokřtěny. Zatímco katolíci byli ochotni přistoupit na křest z nouze, evangelické církve se pokoušely obhájit tezi, že i nepokřtěné dítě může být spaseno.¹⁰⁸

Druhou svátostí, kterou měl řádný křesťan absolvovat, bylo biřmování. Jeho smyslem bylo upevnění křesťana ve víře, jeho posílení k duchovnímu boji a přijetí darů Ducha svatého. Jednalo se tak v podstatě o doplněk křtu. Měli k němu přistupovat mladí či dospívající lidé a jeho přijetí bylo symbolem přechodu od dětství k dospělosti. V 17. století dochází k zanedbávání biřmování, k čemuž přispívala také skutečnost, že na rozdíl od křtu se nejednalo o svátost nezbytně nutnou pro spásu jeho duše.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Tamtéž, 247 – 248.

¹⁰⁷ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 101.

¹⁰⁸ O konfesních kontroverzích souvisejících s křtem malých dětí blíže pojednávám v kapitole „*Smrt dětí*“.

¹⁰⁹ ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století (1695 – 1777) I*. Praha 1987, s. 220 – 221. Srov. také MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 104.

Následující svátostí, s níž se opakovaně setkávali všichni příslušníci katolické církve, byla „nejsvětější svátost oltářní“, označovaná též jako „eucharistie“, v nekatolickém táboře pak především jako „večeře Páně“. Jedná se o akt přijetí posvěcené hostie a vína, jež představují Tělo a Krev Kristovu. V otázce, jakým způsobem je v nich Kristus přítomen se však názory katolické církve a církví evangelických rozcházejí. Katolické učení o transsubstanciaci hájilo stanovisko reálné přítomnosti Ježíše Krista v eucharistii. Tvrdí, že v okamžiku, kdy kněz požehná chléb v podobě hostie a víno a kdy nad nimi vysloví Kristova slova uvedená v Bibli, tedy „toto je moje Tělo, toto je moje Krev“, dojde k jejich přepodstatnění neboli k přeměnění v Tělo a Krev Páně.¹¹⁰ Nekatolické konfese reálnou přítomnost Krista v eucharistii odmítly, na jednoznačném řešení se však neshodly a přistupovaly k tomuto problému odlišnými způsoby. Mezi nejčastější výklady patří názor uznávající Kristovu přítomnost v chlebu a vínu pouze v okamžiku obřadu, kdy dochází k jejich spojení s Tělem a Krví Kristovou, nikoli však k proměně jedné podstaty ve druhou. Dalším stanoviskem, často zastávaným mezi nekatolíky bylo chápání Večeře páně pouze jako symbolické připomínky Krista a jeho oběti.¹¹¹

Druhým sporným bodem se stalo přijímání svátosti oltářní laiky. Katoličtí věřící přijímali pouze tělo Kristovo, hovoří se o přijímání „pod jednou“,¹¹² aby se odlišilo od evangelického přijímání podobojí (sub utraque specie), tedy jak těla, tak krve Ježíše Krista.

V pohřebních kázáních, zejména protestantských, pak nacházíme konfesně zabarvené pasáže obhajující ten či onen způsob svátosti oltářní. „Těch smrt předrahá, kteří víru od Ducha svatého na srdci roznícenou a z Slova Božího nabytou častým užíváním večeře Páně pod obojí stvrzují a skrze to netoliko o hříchův svých odpuštění, ale i k Kristu přivtělení se ujišťují. Poněvadž tehdy i paní tato k celému kšaftu Krista Pána se přiznávala, tím duchovním pokrmem duši svou posilňovala, a tak s Kristem jedno tělo, jedna krev, učiněna byla.“¹¹³ V katolickém prostředí můžeme vidět, že tentýž úkol splňuje i přijímání pod jednou: „Ještě v ten den před

¹¹⁰ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 37.

¹¹¹ Tamtéž, s. 38.

¹¹² Katolická církev zdůrazňovala, že již v hostii samotné je přítomen celý Kristus. MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 106.

¹¹³ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

svou smrtí tím pokrmem angelským, totižto velebnou svátostí oltářní se na cestu nasýtila,..."¹¹⁴ Tady si všimněme také výše zmiňovaného odlišného označení této svátosti v katolickém a protestantském táboře.

Štěpán Olomučanský dedikuje své kázání nad paní Voršilou Měchýřovou nejen jejímu pozůstalému muži, který si jej vyžádal, ale i jeho otci a svému zástupci „Důstojnému knězi Eliášovi Šůdovi z Semanína, správci tajemství božích při kostele blahoslavené Marie Panny před Tejnem v Starém městě pražském, panu administrátoru konsistoře pod obojí způsobou tělo a krev Pána našeho Ježíše Krista přijímajících, věrnému panu otci a zástupci mému milému.“¹¹⁵ Podobně i v jiných protestantských kázáních nacházíme konkrétní zmínky o příslušenství k evangelické víře či církvi přijímající pod obojí, což bylo zřejmě výrazem potřeby odlišit se od „papeženců“ a snahy dát jasně najevo, na které straně barikády kněz stojí.

Další ze svátostí bylo „pokání“ neboli „zpověď“. Jednalo se o soukromé vyznání hříchů, z nichž se měl každý věřící zpovídat knězi, jenž představoval prostředníka mezi Bohem a člověkem. Zpověď z hříchů však byla jen jednou částí svátosti pokání. Bylo také důležité, aby člověk svých hříchů upřímně litoval a nakonec provedl uložené pokání, aby své hříchy odčinil. Teprve tím dochází k očištění a znovunabytí Božího požehnání.¹¹⁶

Páté místo mezi katolickými svátostmi zaujímá „poslední pomazání“. Bývá udělováno knězem nebo biskupem těžce nemocnému člověku a spočívá v jeho pomazání olejem doprovázeným modlitbami kněze.¹¹⁷ Tato svátost má dvojí moc – odpuštění hříchů a ulehčení v tělesné nemoci či uzdravení duše.¹¹⁸

Svaté přijímání, zpověď a poslední pomazání – tyto tři svátosti byly součástí katolické přípravy na smrt a měly velký význam v otázce spásy duše

¹¹⁴ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

¹¹⁵ OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební*.

¹¹⁶ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 108 – 110.

¹¹⁷ "Je-li někdo z vás nemocen, ať povolá k sobě kněze církve a ti ať se nad ním modlí a mažou ho olejem ve jménu Páně; a modlitba víry uzdraví nemocného. Pán mu ulehčí a je-li v hříších, budou mu odpuštěny" (*Jak. 5, 14-15*).

¹¹⁸ Jan Kalvín poslední pomazání odmítá uznat jako svátost a označuje ho za čiré a bezvýsledné šarlatánství. KALVÍN, Jan: *Institute učení křesťanského náboženství*. Praha 1951, s. 153.

umírajícího člověka.¹¹⁹ V ideálním případě stihl věřící člověk ve své poslední hodině přijmout všechny tři svátosti ve výše zmíněném pořadí a jeho duše tak opouštěla tělo posilněná a smířená, v očekávání přijetí do nebeského království. Katolický věřící se tedy loučil s tímto světem prostřednictvím kněze a speciálních svátostních obřadů. V případě protestantského rituálu byla naopak patrná snaha redukovat jej od obřadnosti a úloha pastora spočívala v poskytování útěchy a přesvědčování umírajícího o Boží milosti.¹²⁰

Svátost „manželství“ se týkala především laiků a v katolickém táboře byla kněžím zapovězena. Manželství bylo uzavíráno pouze mezi příslušníky katolické křesťanské obce a mělo platnost po zbytek života těch, kteří jej uzavřeli, případné rozluky manželů byly povolovány jen výjimečně.

Poslední svátost „kněžství“ nebo též „svěcení“ byla výhradou „vyvolených křesťanů“, kteří se rozhodli zasvětit svůj život službě Bohu. Podmínkou pro udělení kněžského svěcení bylo absolvování semináře a získání odborné kvalifikace. S kněžským stavem pak souvisely další závazky, zejména dodržování celibátu.¹²¹ Jak Luther, tak Kalvín odmítli přísný celibát kněží s tím, že se jedná o pohrdání Božím řádem. Člověk byl stvořen k tomu, aby se družil a plodil potomky, manželství je tedy zákonitou podmínkou společnosti. Z toho důvodu se vyslovoval také pro respektování manželského svazku nevěřících.¹²²

Reformace uznala na základě Bible jako oprávněné svátosti pouze křest a večeři Páně. Úkolu vysvětlit, proč odmítá přijmout zbylých pět katolických svátostí jako prostředků přinášejících ospravedlnění a Boží milost, se zhostil ženevský reformátor Jan Kalvín.¹²³ Snažil se ukázat chybné vyložení a domyšlení výroků starých autorit, následkem čehož katoličtí kněží význam svátostí přeceňují. Jejich učení je d'ábelské, neboť tím, že „slibuje spravedlnost bez ohledu na víru, uvádí duše

¹¹⁹ PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Pohřební kázání nad biskupy*, s. 133.

¹²⁰ JAKUBEC, Ondřej a kol.: *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*. Olomouc 2007, s. 15.

¹²¹ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 114.

¹²² MOLNÁR, Amedeo: *Na rozhraní věků. Cesty reformace* (dále jen *Na rozhraní věků*). Praha 2007, s. 248.

¹²³ Výkladem svátostí se Kalvín podrobně zabývá ve čtvrté kapitole *Instituce*. Následující kapitola je pak věnována „nepravým“ svátostem. KALVÍN, Jan: *Instituce*, s. 94 – 169.

střemhlav do zahynutí a na soud.“¹²⁴ Účast na svátostech ještě nikomu nezaručuje spásu, která může záviset jedině na víře a přijetí evangelia. Pro jejich pochopení Kalvín doporučoval představit si je jako posly, kteří nám sice nepřinášejí, avšak ohlašují a oznamují dar Boží milosti. Křest, který byl pro katolíky příslibem spasení, vysvětluje Kalvín ve třech rovinách, předně jako znamení a doklad našeho očistění od hříchů, dále pak jako znamení, kterým veřejně vyznáváme naši příslušnost k lidu Božímu, a v neposlední řadě i znamení našeho sjednocení s Kristem. V těchto rovinách je obdobným způsobem představena i svátost večeře Páně. Kalvín se snaží ukázat, že všichni ti, kteří se zaníceně ptají o to, jakým způsobem je tělo Kristovo přítomno v této svátosti, se celou dobu ptají na špatnou otázku. Pro Kalvína nebyl důležitý onen fyzický, ale naopak duchovní rozměr celého obřadu.¹²⁵

Samostatnou kapitolu Kalvín věnuje vysvětlení podstaty zbývajících katolických svátostí a snaží se dokázat, že svátostmi vlastně vůbec nejsou, neboť je neustanovil sám Bůh. Protože pak ustanovení svátosti není v lidské moci, to, co člověk vlastní myslí vytvořil, bylo za ně pouze mylně pokládáno.¹²⁶

¹²⁴ Viz KALVÍN, Jan: *Instituce*, s. 97.

¹²⁵ Tamtéž, s. 106 – 107.

¹²⁶ Tamtéž, s. 126.

5. Život a smrt raně novověké ženy očima pohřebních kázání

Obraz ženy, který nám nabízejí pohřební kázání, sice vychází z reálného základu a reflektuje dobové mínění, ale především konstruuje ideál, dokonalý vzor chování a jednání a zasazuje ho do rámce křesťanských ctností. Tento ideál je konkretizován na příkladu zesnulé šlechtičny či měšťanky, jejíž život má být příkladem pro všechny ostatní ženy, modelem, který by měla společnost utvářet a vyžadovat. Již při čtení pohřebních řečí je zřejmé, že obraz, který nám kazatelé předkládají, je poněkud příkrášlený a skutečnost se mohla podstatně lišit, avšak je důležité uvědomit si, že tento ideál si mnoho žen skutečně bralo za svůj vzor a snažily se ho do jisté míry naplňovat. Pohřební kázání nám také nabízí některé cenné informace o každodenním životě žen, zejména v případě, že kazatel zesnulou dobře znal a pokoušel se ji vychválit prostřednictvím drobný a především konkrétních událostí z jejího života, jichž byl přímo svědkem.

5.1. Postavení a role ženy ve společnosti

Analýzy pohřebních promluv nám mohou zprostředkovat vhled do postavení ženy ve společnosti. Žena se v nich zpřítomňuje skrze své sociální a genderové role. V kázáních je definována jednotlivými fázemi ženského života – dětství, pannačství, manželství, mateřství, vdovství, stáří.¹²⁷ Svět ženy se vztahoval především na soukromý prostor rodiny. Role dcery, vnučky či sestry byla přípravou na budoucí roli matky. Starší dívky se staraly o mladší sourozence, pečovaly o staré a nemocné členy rodiny, a když vyrostly a vdaly se, přibyla jim k tomu všemu ještě starost o vlastní děti a manžela.

Postavení ženy ve společnosti bylo tradičně chápáno jako podřízené a odvozovalo se od postavení muže. Společenská neplnoprávnost je patrná již z označování žen v pramenech, kde byly ženy identifikovány příbuzenskými vztahy k mužům, tj. jako dcery, manželky nebo vdovy toho či onoho muže.¹²⁸ Často je

¹²⁷ MRÓZ-JABLECKA, Kalina: *Die weiblichen Lebenswelten*, s. 66.

¹²⁸ KOPIČKOVÁ, Božena: *Žena evropského středověku v zajetí své doby*. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 13.

uvedeno pouze křestní jméno zesnulé a její příjmení musíme vyčíst až z jejích příbuzenských vztahů, jako například v případě pohřebního kázání „při doprovázení těla mrtvého k hrobu, ctné a šlechetné paní Voršily, dcery pozůstalé po dobré paměti slovatným panu Janovi Měchýřovi, měšťenínu Nového města pražského, ec. a manželky urozeného pana Šimona Šůdy z Semanína, měšťenína města Nymburka,..."¹²⁹ Ženy své sociálně podřízené místo vůči mužům nejen respektovaly, ale také se s ním plně ztotožňovaly, což dokládají zejména prameny právní povahy, v nichž se ženy samy identifikují předeslaným způsobem.¹³⁰

V souvislosti s reformací můžeme mluvit o jistém posunu v přístupu k ženám. Základní postoj ve věci podřízenosti byl poněkud zmírněn, v žádném případě však odstraněn. Podle Jana Kalvína se měla poddanost ženy v manželství projevit především odlišností úkolů, které jí jsou svěřeny, nikoli podřízeností sexuální. Neměla být otrokyní mužových sexuálních choutek, ale především jeho životní družkou.¹³¹ K ženám a jejich roli ve společnosti se vyjadřoval také Martin Luhter. Ten ženě přiznával jistou svobodu v prostoru rodiny, kde se mohla vyslovovat k věcem víry, a posílil její důstojnost v lidské společnosti tím, že vyzdvihl důležitost jejího poslání jako rodičky a vychovatelky budoucích křesťanů. Mimo domácnost však její hlas nadále neměl mít žádnou váhu, což vycházelo z dobového názoru na ženský intelekt.¹³²

Sociální postavení ženy v raném novověku se také odvozovalo od její příslušnosti k jednomu ze tří základních stavů, v nichž se žena mohla nacházet: panenství, manželství a vdovství. Nejváženějším stupněm bylo manželství, neboť zajišťovalo reprodukci nezbytnou k zajištění pokračování rodu, oceňovány tedy byly především plodné manželky.¹³³ Zatímco plodnost představovala Boží požehnání,

¹²⁹ OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební*.

¹³⁰ KRÁL, Pavel: *Muž a žena mezi přechodovými rituály rodinného života v raně novověkých pramenech* (dále jen *Muž a žena*). In: BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (ed.): *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740)*. České Budějovice 2006, s. 429.

¹³¹ MOLNÁR, Amedeo: *Na rozhraní věků*, s. 248 – 249.

¹³² HRUBÁ, Michaela: *Čest a nevinna pohlaví ženského aneb dobré důvody pro uzavření sňatku v Čechách 16. století*. In: ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006, s. 464 – 467.

¹³³ KRÁL, Pavel: *Muž a žena*, s. 432 – 436.

neplodnost byla trestem za hříšný život, prokletím. Vina za nemožnost početí byla přičítána výhradně ženám.¹³⁴

Typickým životopisným prvkem pohřebních kázání bylo shrnutí životního běhu zesnulé ženy v rámci zmíněných kategorií panna – matka – vdova. „Způsobem křesťanským provázíme k hrobu mrtvé tělo dobré paměti poctivé a šlechetné matróny, Doroty Zárybnické, kteráž let svého věku měla čtyřiceti a osm. Strávila je pak od narození svého dobře, a to v svatopanenském stavu šestnácte let. Potom dána byla od rodičův svých za manželku dobré paměti a slovutnému Šimonovi Svachovi, měštěninu a sousedu v městě Čáslavi a s ním poctivě živa byla dvaceti let. Po smrti jeho, pobožně na svatých modlitbách trvaje, vdovou byla deset let. Potom opět oddala se za manželku slovutnému panu Samuelovi Zárybnickému z Zárybenska a s ním pokojně byla živa dvě lété a čtrnácte neděl, až i běh života svého dokonala.“¹³⁵ V následujících kapitolách se budu jednotlivým kategoriím věnovat podrobněji.

5. 2. Stav dětský a panenský

Již od mládí měly být dívky vychovávány k pokoře a rodičovské poslušnosti, především pak k víře a oddanosti Bohu. V pohřebních kázáních jsou ženy již v dětském věku zobrazovány jako nejvýše ctnostné, pobožné a nejen rodiče, ale především Krista milující a následující osoby. Vzorem křesťanské dívky byla například mladička Kateřina Anna z Říčan, jak vylíčil jezuitský kněz Adam Hynek Mladota ze Solopysk: „Jedině to bych sobě vinšoval a kdyby v tom vůle Božská byla, žádal, aby ty přeostré očičky tvé, kteréš na každé hnutí a kynutí k stromu svému obracela a hned co činiti máš věděla, až podnes ku příkladu všem světa tohoto dětem rozpustilým a málo rodičův svých sobě vážících, jichžto ty bez pochlebování mluvíc, zrcadlo jsi byla, otevřené býti mohly.“¹³⁶ Kdy dívka přestávala být dítětem a začínala být považována za mladou ženu - pannu, nemůžeme jednoznačně určit, avšak vzhledem k tomu, že se dívky často vdávaly již kolem šestnáctého roku, můžeme říci, že se nejspíš jednalo o několik málo let před tím.

¹³⁴ KRÁL, Pavel: *Muž a žena*, s. 434.

¹³⁵ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*.

¹³⁶ MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání*.

Panenství můžeme interpretovat dvojím způsobem, a to buď v souvislosti s dodržováním sexuální zdrženlivosti a mravní čistoty, v tomto případě se mohlo zachovávání panenství týkat jak neprovdaných žen, tak vdov,¹³⁷ nebo bylo panenství pojímáno jako životní stádium, které je předstupněm manželství. Oba modely se prolínaly nebo vedle sebe koexistovaly bez větších problémů.¹³⁸

Základním atributem panny byla čistota. „Cožpak nyní povím o její čistotě? Nechci tuto se meškati, slovem povím: v velké ceně tato drahá ctnost v ní byla: nebo jestli někdy i když již v manželství byla, nějaké slovíčko které i podál proti čistotě čelilo, slyšela, tak se v tváři zarděla jakoby u velikého plamene stála, povím o ní, co o Magdaléně svaté Jan Zlatoústý napsal: každou pannu v čistotě a stydlivosti převyšovala.“¹³⁹

V pohřebních kázáních byl kladen největší důraz na zbožný život. Mladá žena se měla vyhýbat pokušení pozemských statků, neměla dbát na svůj vzhled, ale především na vnitřní krásu, ušlechtilost srdce a duchovní bohatství. „Život této urozené paní, ten obsahuje v sobě 1. stav panenský, 2. stav manželský. Co se tkne prvního stavu, paní tato hned v svém dětinství Bohu svému se k službě oddala, ... zvláštní chuť a žádost měla Pánu Bohu se líbiti, pročež i po marnostech světa a pejše neb nádhernosti světské nic netoužila. Život pobožný a ctnostný vedla, jakž vlastně na šlechtičnu a poctivou pannu náleželo.“¹⁴⁰ Poslední věta explicitně vyjadřuje to, co si musíme uvědomovat při čtení pohřebních kázání, že se jedná o dobový vzor chování, ideál, který se od žen očekává, právě proto, že realita je někde jinde.

Dívky se v raném novověku vdávaly velmi mladé, v kázáních nacházíme nejčastěji zmínky o vdavkách mezi šestnáctým a dvacátým rokem života. Stejně jako výše zmíněná Dorota Zárybnická se ve věku šestnácti let vdávala i Kateřina Vráždová: „A když již tý cesty ve vši poctivosti, čistotě a květu panenství šestnáct let a jedenáct měsícův s svou nemalou pochvalou ušla, za manželku urozenému a

¹³⁷ Erasmus Rotterdamský v souvislosti s panenstvím tvrdí, že stav panenský a vdovský jsou si velmi podobné, v obou případech se cení pouze tehdy, není-li vynuceno. Ctnostné jsou tedy pouze ty panny a vdovy, které panenství zachovávají dobrovolně. KRÁL, Pavel: *Žena a smrt*, s. 110.

¹³⁸ RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Nádoby mdlé*, s. 525 – 526.

¹³⁹ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

¹⁴⁰ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební nad urozenou paní, paní Polyxenou Šternberkovou, rozenou z Valdštejna a na Pátku* (dále jen *Kázání pohřební*), ... Praha 1620.

statečnému rytíři panu Ferdinandovi Jiřímu Vráždovi z Kunvaldu, panu na Martinicích etc., řádem křesťanským dána byla.¹⁴¹

5.3. Manželství

Manželství představovalo hlavní předěl v životě ženy, který byl spojený s odchodem z rodného domu do domu manžela a s nabytím celé řady nových povinností. Ty se poněkud lišily v případě manželek aristokratů a měšťanů, především v oblasti starostí o domácnost a výchovy dětí. Šlechtičny měly dostatek finančních prostředků na potřebné služebnictvo i na kojné a vychovatelky, zatímco manželky chudších pánů musely velkou část domácích prací zastat samy. Pokud si měšťanské rodiny mohly dovolit dostatek služebných, bylo úkolem ženy dohlížet na řádný chod domácnosti. Společnou a také nejdůležitější úlohou všech žen bylo zajistit pokračování rodu zplozením dostatečného množství potomků, především pak mužského dědice.

Zejména v aristokratickém prostředí byl výběr vhodného partnera záležitostí podléhající rozvaze, rozumu. Důležitou roli tu hrála otázka společenská a finanční, často se sňatky stávaly nástrojem osobních i kolektivních mocenských a politických zájmů. Dochovaly se četné návody k výběru budoucí životní družky určené mladým šlechticům, sepsané otci, jejichž prostřednictvím jim chtěli v tomto těžkém úkolu pomoci reflexí vlastních životních zkušeností.¹⁴²

V otázce volby manžela byla žena většinou podřízena přání rodiny a přátel, zvláště ve šlechtickém prostředí byly sňatky z rozumu obvyklou praxí. Jako příklad nám může sloužit kázání nad Polyxenou Šternberkovou, v němž je jasně vyjádřeno, kdo měl hlavní podíl na výběru jejího ženicha. „Za tím pak vnuknutím Pána Boha všemohoucího a jistou vůlí svých všemohoucích rodičův a přátel stav svobodný proměnila a léta Páně 1615 v stav manželský vstoupila. V tom manželství příkladem oné pobožné Ráchel a jiných poctivých manželek tak se chovala, že v pravé pravdě

¹⁴¹ KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života*.

¹⁴² BŮŽEK, Václav: *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 46.

korunou aneb ozdobou všech pobožných a počestných matrón slouti mohla.“¹⁴³ Jisté svobody se v tomto ohledu dostalo ženě teprve ve stavu vdovském, v němž si většinou mohla sama zvolit, zda a za koho se znovu provdá.

Již od svého narození žena podléhala muži. Nejprve otci, byl-li na živu, případně staršímu bratrovi nebo jinému mužskému příslušníku rodu, po svatbě pak svému manželovi, kterému ji dal otec za manželku. Podřízené postavení ženy se promítlo i do ideálu dobré manželky v pohřebních kázáních. Žena měla být především věrná a poslušná, měla být radostí i oporou svého muže, jeho životní družkou, která by ho ve všem následovala. „Kvílí a nařiká tu srdce jejího nejmilejšího pana manžela, že mu z boku jeho kost, druhá jeho duše částka, druhá polovice těla, vinšovaný jeho vezdejších péčí a starostí břeh a útěcha a nejdražší všeho jeho jmění poklad, upřímná, věrná, poslušná, poctivá a bohabojná manželka tak brzkým a nenadálým čase jesti' odňatá.“¹⁴⁴ Motiv ženy jako druhé poloviny muže se nachází také v kázání Jiřího Nymburského: „Smrt závistivá vzala slovutnému panu Samuelovi Zárybnickému manželku, půl těla jeho, v živnosti dobývání věrnou pomocnici, v zármutku sladké potěšení.“¹⁴⁵

Poddanost ženy svému manželovi byla v některých kázáních explicitně vyjádřena a podložena odkazem na Písmo: „Uč ženy, aby na své dítky byly laskavy, uč je, ať jsou opatrné, čisté, střídme, o dům péči mající, dobrotivé, mužům svým poddané, to svatý Pavel na ženách míti chce. Což všeckno že urozená paní Anna Vráždová v manželském stavu svém na sobě skutkem dokázala, svědčí to její velká a stálá poslušnost, kterou svému panu manželovi jakožto hlavě své vždyckny a ve všem slušným (s nemalým mnohých podivením) beze všeho odporu, bubláni a reptání poddáně činila,... živý všech upřímných a na svém manželovi zřízeně laskavých manželek obraz a příklad.“¹⁴⁶

Někdy se člověku při čtení pohřebních řečí chce až uvěřit, jak šťastné a spokojené bylo manželství právě smrtí rozloučených manželů. „Nebo v prvních dvaceti letech jakožto knížetci slečna mezi jinými sobě rovnými v ctnostech a

¹⁴³ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

¹⁴⁴ KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života*.

¹⁴⁵ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*.

¹⁴⁶ KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života*.

v mravech jako slunce mezi jinými planetami se stkvěla. Napotom v roku 1690 vysoce urozenému pánu, panu Zikmundovi hraběti z Rottalu zasnoubená, skrz celých sedm a dvacet lét v té nejvynšovanější svornosti, jednotě, dobrým zrozumění, bázni boží a lásce manželské živa byla, tak že o tom štiasntým manželci v pravdě se řícti mohlo: manželky dobré, blahoslavený muž.¹⁴⁷

Základem šťastného manželství měla být vzájemná láska a úcta a především pak věrnost. Pokud se těchto ctností dostávalo na obou stranách, mohli manželé ve svornosti prožít dlouhá a spokojená léta, jak o tom svědčí nejedno kázání: „Obcování paní této Alžběty bylo jak v života pobožnosti, tak i v počestném manželství. Když pak vás, pane patrone, Bůh za manžela jejího druhého zvoliti a s ní svazkem jednoho srdce, duše, těla, léta 1615, spřízniti ráčil, s vámi též šestnáct let v lásce, víře, svornosti manželské, v hospodyňské rozšafnosti zůstávala, okrasa ctností svatých jak v životě jejím, tak v manželství se nacházela.“¹⁴⁸

Soužití manželů však mnohdy nebylo lehké a dle mínění kazatelů to měly být právě ženy, kdo by se měl snažit předcházet hádkám a svárům, měly by vždy ustoupit svému choti, ve všem se mu poddat a neodporovat jeho vůli. „S panem manželem svým ve všech těch letech (ačkoliv v náboženství srovnaná nebyla) ale tak je v tom náležitě a šetrně chovati a ve všem srovnávati uměla: Jak v případných domácích žalostech a nespůsobích i v mnohých protivenstvích svého nejmilejšího pana manžela ušetřovala, nic před něho přijíti nedala: zase v potěšitelných případnostech všelijakých prostředkův užívati nepomíjela. Tak že protivenství ani roztržitostí mezi těmi pobožnými a se věrně milujícími manželci nebylo: z kteréhožby jak domácí tak přespólní jaký zlý příklad bráti měli.“¹⁴⁹ Poněkud realističtěji působí pohled Václava Kozojedského, jenž připouští, že manželství může být pro ženu velkým břemenem, které však musí statečně nést až do konce. „Více svědčí její divná a právě statečná trpělivost, kterou těžké stavu manželského břemeno a rozličné na něm složené kříže, práce, bolesti, nešťastné příhody a všelijaké od kohokoliv, v čemkoliv a kdykoliv jí se stalé protimyslnosti mile a trpělivě snesla, právě podle onoho trp a drž se. Svědčí dál její chvalitebná pokojnost a mlčenlivost, skrze kterou

¹⁴⁷ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

¹⁴⁸ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

¹⁴⁹ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní, paní Alžběty Valdštejské z Valdštejna, paní na Hrádku nad Sázavou a Lovosicích* (dále jen *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní*),... Praha 1614.

různicím a svárům v manželstvu panovati nedopustila, ale vždyckny, co by na odpor pokoje a svornosti býti mohlo, to někdy minouti, někdy svinouti opatrně hleděla.“¹⁵⁰

Při budování zrcadla dobré a ctné manželky se kazatelé často uchýlovali k přirovnávání zesnulých k biblickým ženám a jejich vlastnostem a ctnostem, neboť ty byly vzorem náboženského jednání, vůbec nejčastěji je zmiňovaná Ráchel. „Bez pochlebenství strany pobožnosti mohu ji přirovnati oné Anně Prorokyni, strany studu Rebece, strany tichosti a pokory Sáře, strany čistoty Zuzaně, strany moudrosti a rozšafnosti oné Abigail, strany trpělivosti Judytě, strany vlídnosti Esteře a v mnohých jiných ctnostech manželce Jákobově Ráchel.“¹⁵¹ Křesťanský ideál manželky nám předkládá také evangelický kněz Štěpán Olomučanský na příkladu zesulé Voršily Měchýřové: „Byla věrná jak Pánu Bohu, tak svému manželu, a to v následujících ctnostech: 1. V lásce a milování. Velice milovala manžela svého jako Tobiáše Sára, jehož měla za věrného pána. Tomuž chce zajisté duch Boží, ženy poddány buďte mužům svým, jako Pánu. 2. K pobožnosti v napomínání, kteráž, vida pána pobožného, také sebe k pobožnosti následování vzbuzovala, tak učinila Sunamitská. 3. V poslouchání jeho náleží těm a v počestnosti jemu činění. Abrahamova manželka tak činila, o čemž apoštol Páně, svatý Petr: Tak jsou zajisté někdy i ony svaté ženy, kteréž naději měly v Bohu, ozdobovaly se, poddány byvše manželům svým. Jako Sára poslušná byla Abrahamu, pánem jej nazývajíce. 4. V nešení bolestně bíd a trápení manžela svého a jemu radou i pomocí jinou pomáhání, jako pravá Zefora Mojžíše. Již brzy tato ctná paní Voršila umřítí maje, v nemoci věrně svého manžela opatrovala, na sobě sama to vše dobře cítila.“¹⁵²

Život vdané ženy nebyl plný jen radostí, ale především starostí. Manželky a matky žily v neustálém strachu o zdraví a život dětí i manžela. Tento motiv zachytil ve svém kázání evangelický kněz Jiří Dykastus: „Jaká starost myslí, jaké trápení ducha, jaká bolest srdce, jaká obtížnost a jaká práce hospodyně aneb paní. An starost o pana manžela, kde jest, co činí, aby se jemu něco zlého nestalo. Jaké trápení myslí o dítky, jaká obtížnost s čeládkou, jaká práce o hospodářství. Dobrá paní jest jako slunce a oko domu. Dobrá paní jest jako sloup domu a hospodářství. Co snáší, co

¹⁵⁰ KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života*.

¹⁵¹ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

¹⁵² OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební*.

shromažďuje, opatruje živá paní, to po smrti někdy se roznáší. Tím mnohokrát kormoutí, sužuje se mysl zdravého aneb živého a nemocného člověka.¹⁵³

Žena se také měla starat o víru svých poddaných a služebníků, jít jim příkladem. Maxmiliána Marie Beatricis „dosti ráno jiné budívala, k modlení a pobožnosti vzbuzovala, nebo nebyl v roce den, aby ona své domácí nesvolala, svý meditaci, aneb horlivé rozjímání, obzvláště o Kristovém umučení samoútně a hlasitě před nimi pozorlivě nečetla.“¹⁵⁴ Podobně také Cecílie Claudie z Lichtenštejnu – Castelcornu „celý dvůr svůj k modlení jeho jak poroučením, tak i životním příkladem vedla.“¹⁵⁵

Chceme-li získat reálnější představu o skutečných ctnostech a skutcích raně novověkých žen, musíme vycházet především z kázání, které nad zesnulou proslovil kněz blízký jí a její rodině, neboť ji dobře znal. Věrohodnost jeho svědectví pak podpírají detailní popisy skutků zesulé. Důvěrný vztah kněze k zesulé a její rodině se promítl do kázání Viktorina Adami nad Bohunkou Skalskou: „Protož já toho považující, přinutkala mě láska svatá a pobožná, kterouž ke mně a k svatým službám i k mým dítkám měla a skutečně ji prokazovala, dobré a svaté paměti nesmrtelné hodná, paní Bohunka Skalská, paní máteř nejmilejší všech vašich milostí a má dobročinná paní kmotra: Abych nějakou památku k poctivosti její spíšíc, vytlačiti dal, slzavě to vyznávám, že jsem ztratil matřonu a mých dítek obzvláštní, předně pak dcerky mé Lidmily, kterouž k sobě k cvičení přijala a jako druhá matka milovala, bez nákladu mého odívala a dobrotivě opatrovala.“¹⁵⁶

Na závěr připojuji ještě kázání Václava Nymburského nad paní Dorotou Bolendovou, které je krátké a výstižné. Celé je napsáno ve verších a koncipováno jako dialog mezi manželem a zesnulou manželkou. V několika úderných slokách je vyjádřeno téměř vše, co by v takovém pohřebním kázání mělo být: manželův zármutek nad smrtí milované ženy, která při něm vždy věrně stála, výčet jejích ctností a pobožností, vysvobození její duše z pozemských útrap prostřednictvím

¹⁵³ DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební*.

¹⁵⁴ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

¹⁵⁵ MAGET, Jan: *Kázání pohřební obsahující v sobě všeliké vznešené skutky, mravův výbornost a rozmanitých nábožných ctností chvalitebný Boha bojící život* (dále jen *Kázání pohřební*),... Olomouc 1667.

¹⁵⁶ ADAMI, Viktorin: *Památka pohřební urozené, Pánu Bohu i lidem šlechtným velice milé, paní Bohunky Skalské*,... Praha 1617.

časné smrti, utěšení, nabádání k nepřilíšnému zármutku a nařikání a konečně také rozloučení s nadějí na opětovné shledání v Božím království. Zároveň je kázání mistrným zobrazením křesťanského vzoru manželství.

„Manžel mluví.

Ach chvíle smutná nešťastná

mně jistě velmi žalostná

došla roku přítomného

M D C I X

dne XVI měsíce

v počtu pátého července,

že Hospodin manželku mou

tělu mému připojenou

jménem Dorotu Ježkovou

zde v Chotěboři rozenou

mně rychle odnítí ráčil,

s níž jsem kratičký čas strávil,

přes XVI let nejvíce

což jistě jest velmi brzce.

Ach toužímť těžce po tobě,

manželko má, v mé sirobě,

nebs byla mé potěšení

ve všelikém zarmoucení.

Slovems Božím mne těšila,

nebs v pravdě ho pilná byla,

těž sakramentů Kristových

i v trápeních posledních tvých.

Toho velmi pláči, kvílím,

slzami lože mé smáčím,

neb zemdlený jsem velice,

chřadne tělo i mé líce.

Neokusil jsem žalosti

v této bídné smrtelnosti,

takové jako nynčko

potěšení vždycky všecko.
Brzo smrt jest pospíšila
a mne s tebou rozloučila.
Ach žádnýť mne neutěší
ni přátelé nejmilejší.
Radějít' chci hned umřítí
než tak smutný živ zůstatí.
Nemohuť v zapomenutí
tvé lásky upřímné vzítí,
nebs mne věrně milovala,
dobrého vždycky žádala,
jak na cestě tak i doma,
nejmilejší Doroto má,
sloužilas mi, věrou pravou
bylas mou podporou stálou.
Na tebe jsem já spolíhal,
upřímně tebe miloval.
Když pak již nyní odcházíš
zármutkem velkým mne daříš,
ale což tomu říci mám,
choť jest tvůj již sám Kristus Pán.
S ním se těšíš a raduješ,
všech klopot tak se zbavuješ.
Odpocívej v Pánu Kristu
i jáť mám naději jistu,
že s tebou při něm zůstanu,
tamť míti budu ochranu,
kdež těžce milosti pramen
ujdeť nás pekelný plamen.

Manželka odpovídá.
Ach nejmilejší manželi
proč tak tesklíš v této chvíli,
že smrt mne s tebou již loučí,

tělo mé zas v zem obrací.
Dobře ona jistě činí,
že mne béře odsud nyní.
Bych pak déle živa byla
umřítí bych však musila.
Od Boha má sobě dané
právo, dílo dokonalé,
chudé, mladé i bohaté
napořád bere země té,
neb jest dveřmi do té vlasti
té neskonalé radosti.
Ach neteskli prosím více,
zemdlíš, schřadneš velmi brzce.
To vše poruč Hospodinu
poplačíc jednu hodinu.
Nebo víc a víc plakati
jest Boha potupovati,
ale těš se již raději,
že já jdu v pravé naději
z těchto vezdejších bíd a strastí
k věčnému blahoslavenství,
došlat' jsem ho jistě tady,
následujíc Boží pravdy
v zásluhách Krista Ježíše,
v němž se těší svatá říše,
on mne zapsal v knihy věčné,
když jsem pokání skutečné
z hříchův těžkých zde činila,
opravdově se vyznala.
Jižť zpívám píseň veselou
s anděli v radosti hojnou.

Manžel odpovídá.
Ach nejmilejší manželko

potěšení někdy všecko,
těžceť mně to jistě přijde,
že tě již srdce přemilé
musím smutný opustiti,
tvé tělo mrtvé pohřbíti,
vůlit' poslední již činím,
samému Bohu poroučím.

Jdi již tehdy v pokoji
Kristu pánu v té naději,
poživ již radosti věčné,
v nebi s Kristem dostatečné,
těš se choti Spasitele,
v nějžs věřila vždycky cele,
těž ty mne k sobě dočekáš,
kdež radosti v hojnosti máš.

Amen.¹⁵⁷

5.4. Mateřství

Základním křesťanským posláním ženy bylo přivést na svět co nejvíce zdravých dětí a dobře je vychovat. Mít dítě bylo požehnáním, darem od Boha. „Plození zajisté dítek neděje se mocí, silou a chtěním lidským, ale děje se mocí, silou a požehnáním Božským“¹⁵⁸ Byla-li žena dostatečně plodná, bylo to přičítáno jejímu ctnostnému a pobožnému životu, za který ji Bůh obdařil kupou dětí. „Matka pěkného milování, kterou Bůh tak miloval a života jejího tak požehnal, že v šesti letech a dvou měsících pět zdárných a krásných dítek z lože manželského nejmilejšímu pánu svému přinesla.“¹⁵⁹ Bylo běžnou praxí, že žena byla schopna během svého života přivést na svět deset i více dětí. Například Anýžka Šlapalka „v manželství čtyřicet let chvalitebně obcovala“, během kteréhož sama odnosila a porodila dvanáct dětí, od nich se pak dočkala jedenatřiceti vnoučat. Zásluha byla opět připsána Pánu Bohu:

¹⁵⁷ NYMBURSKÝ, Václav: *Památka pohřební šlechtné*.

¹⁵⁸ HERTVICIUS, Jan: *Nuptiae*.

¹⁵⁹ KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života*.

„Tak požehnaný bude, kdo v bázni Boží obcuje.“¹⁶⁰ Z celkového počtu narozených dětí však málokdy přežily všechny, obvykle jich velké procento zemřelo při porodu nebo v brzy po něm.

Ne všechny ženy byly tak plodné jako výše zmíněné. V případě, že se děti nedostávalo, hledaly ženy toužící po potomcích způsoby jak si je vyprosit, zajistit. „Nemáš, co žádáš s milou manželkou tvou a rozmilou nevěstou mou, totiž dítek. Pánu Bohu poroučejte, nad chudým a nuzným se nezapomínejte. Já nyní vím a poznávám, co almužna jest a chudým pomáhání. Almužnu udělovati, chudým, nuzným pomáhati jest v nebi poklad skládati.“¹⁶¹ Někdy však ani vroucí modlitby a četné almužny nebyly nic platné a žena zůstala bezdětná.

Výchova dětí byla doménou ženy. Podle kazatelů měly být dítky vedeny k pobožnostem a vzdělávány ve víře již od raného věku. Evangelický kněz Kryštof Megander popisuje, jak svého malého synka vychovávala Polyxena Šternberková: „Také i svého nejmilejšího synáčka hned v kolíbce k modlitbám vedla, chůvě jeho poručila, aby mu ráno i večer ručičky skládala a s ním modlitbu Páně říkala.“¹⁶² Rodiče měli děti vychovávat zejména vedením příkladného života, být pro ně vzorem. Děti se zase měly vynasnažit co nejvíce přiblížit příkladu svých rodičů. Z této myšlenky kněz Antonín Josef Dreser vyvozuje, že zesnulá Maxmiliána Marie Beatricis zůstane navždy živá v ctnostech a dobré pověsti svých potomků. „Plodní, bohobojní, ctnostní a příkladní rodičové skrz dobrou pověst dítek svých, jména svého nesmrtelnost zejskat a tak v dítkách svých (jak říkajíc) nesmrtelně živé býti můžou.“¹⁶³

Kryštof Megander nám ve svém kázání připomíná, že bychom měli mít úctu k ženě jakožto matce, která nás přivedla na svět. „Máme se tuto všichni rozpomenouti a bedlivě vážit naše předivné na tento svět rození, s jakou velikou prací, těžkostí a bolestmi matky naše na tento svět nás vynášejí, tak že všichni od přirození jsme Ben Ony, synové a dcery bolesti a nejprvnější hlas náš jest pláč a

¹⁶⁰ *Památka při pohřbu nebožky.*

¹⁶¹ Tamtéž.

¹⁶² MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební.*

¹⁶³ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný.*

kvílení.¹⁶⁴ Za dar života máme děkovat Pánu Bohu, ale i své matce, která pro nás podstoupila velké nebezpečí a mnoho vytrpěla, čímž si zasloužila naši lásku, vděčnost a úctu.

Porod

Příchod dětí na svět byl spojen s očekáváním, ale i nebezpečím a bolestí, především pak s nejistým výsledkem. Nejisté nebylo pouze pohlaví nenarozeného dítěte, ale především jeho zdraví a život, v neposlední řadě pak také život samotné ženy rodičky. Porod byl chápán jako břímě, které Bůh ženě uložil za spáchání prvotního hříchu. „Co se dotýče porodu těžkosti, jest pokuta hřícha.“¹⁶⁵ Kryštof Megander se ženy snaží povzbudit: „Mají také tuto všechny pobožné a křesťanské matrony potěšení nabývati, proti tomu kříži kterýž na ně Pán Bůh v stavu manželském vzložiti ráčil, totiž aby v bolestech dítky na svět rodily.“ Tento kříž přece nenesou samy, stejnou zkouškou, bolestmi a utrpením si prošly i manželky svatých otců. Velmi časté je srovnávání žen zesnulých při porodu s Jákobovou manželkou Ráchel, která, přestože byla těhotná, následovala svého manžela na cestě do Betléma, během níž však zemřela při porodu syna Benjamína.¹⁶⁶

Pokud porod dospěl ke zdárnému konci a matka i dítě byli v pořádku, byly bolesti i obavy a strachy rychle zapomenuty a zůstala jen radost z narození potomka. V kázáních pak nalezneme často opakovaný citát, který je jako jeden z mála platný i dnes: „Žena když rodí, zármutek má, nebo přišla hodina její. Ale když porodí dítě, již nepamatuje na soužení pro radost, že se narodil člověk na svět.“¹⁶⁷

Neustálé porody ženy hodně vyčerpávaly a byly tak příčinou smrti v poměrně mladém věku.

¹⁶⁴ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

¹⁶⁵ PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání*.

¹⁶⁶ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*, PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání*.

¹⁶⁷ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*; stejná formulace i zde: PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání*.

Smrt dětí

Jak vysvětlit zarmouceným rodičům, že jim Bůh sebral to, co teprve před krátkým časem daroval? Pro nalezení útěchy a pochopení této smutné ztráty jako dobra je nutné podívat se na smrt dětí očima samotného Pána, který všechny své děti miluje a chce pro ně jen to nejlepší. Povolal-li Bůh k sobě malé děťátko, které ještě nestihlo zatížit svou duši hříchem, vysvobodil ho tak od těžkého lidského údělu, zachránil ho před nešťastným osudem, vzal ho do svého náručí, aby mohlo navždy šťastně pobývat v Božím království.¹⁶⁸ Proto se máme potěšit myšlenkou, že děti nestihly zatížit své duše hříchy, nemusíme se o ně tedy již strachovat. „Naději na spasení o dítkách našich malých (jež nám Bůh krví syna svého koupené, bez poskvrny hřícha odsud vynímá) držíme. Nebo taková nevinátka k slávě života věčného náležejí, protože hřešiti neumějí a tomu nerozumějí, blahoslavenými se jmenují.“¹⁶⁹ Nad smrtí dětí se tedy nemáme trápit a přílišně pro ně truchlit, neboť se již radují na místě nejblaženějším se samotným Pánem Bohem, který přece praví: „Nebraňte ke mně maličkým, neb takových je království nebeské.“¹⁷⁰

Poučení o smrti dětí bylo obvykle součástí pohřebního kázání nad ženou, která zemřela při porodu či brzy po něm, na jeho následky, a muž ztratil jak milovanou manželku, tak dítě, na které se těšil. Někdy se však setkáváme také s pohřebními kázáními nad dětmi, ať už se jednalo o chlapce či dívky.

Kněz Jan Václav Cykáda se v pohřebním kázání nad čtyřletou dcerkou Václava Samce ze Stráže snaží smutné rodiče utěšit tím, že je ujišťuje o spáse jejich dítěte, které nyní čeká mnohem lepší život než ten, jenž by mohlo vést zde na zemi, život blažený a věčný. Pro větší působivost tohoto ujištění se pokouší přiblížit i to, jak se na onom místě jejich děti mají, co dělají, jak je o ně postaráno. „Co jen nevinátka odsud vyňatá v novém Jeruzalémě činí, praví Svatý Jan: že Beránka neposkvrněného, kam se koli obrátí, s veselostí nevypravitelnou následují. Nu již rodičům není potřebí se o ně starati, čímby je měli odívati neb nasycovati. Beránek neposkvrněný rouchem nevinnosti ráčí je přiodívati, ne pokrmy a nápoji hmotnými, ale samým sebou nasycovati. Neb je (prý) sobě ze všech lidí (ne pomíjejícím

¹⁶⁸ VRABEC, Jozef: *Nádej věčného života*. Olomouc 1992, s.14-15.

¹⁶⁹ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem Anny, dcery slovatného pána Václava Samce ze Stráže* (dále jen *Kázání nad mrtvým tělem Anny*),... Praha 1612.

¹⁷⁰ Tamtéž.

stříbrem a zlatem, ale krví svou vlastní) vykoupil. V ústech jejich lži nenalezl, bez poskvrny hřícha odtud je vytrhl.¹⁷¹ Cykádovo kázání je poměrně neobvyklé, nejen proto, že bylo prosloveno při pohřbu teprve čtyřletého dítěte, což by se dalo očekávat spíše u prvorozeného syna než u malé dcerky, ale také proto že bylo též vydáno tiskem, ačkoli je poměrně krátké a svým obsahem se věnuje pouze utěšení rodičů a vysvětlení Božích záměrů v otázce smrti dětí. Neobsahuje ani bližší odkazy k rodu, z něhož dívenka pochází, což vylučuje reprezentativní funkci kázání. Nabízí se myšlenka, že mohlo jít o jediné, vytoužené a dlouho očekávané dítě, jehož smrt rodiče velmi zasáhla, neboť se zdá, že hlavní funkcí tohoto krátkého spisku je útěcha a potěšení.

Podobným příkladem je také kázání Jana Hertvicia nad Kateřinou, dcerou Lukáše Karbana, která se nedočkala ani třetího roku života. Toto kázání je mnohem obsáhlejší a důvod jeho sepsání je zřejmější. Jednalo se o prvorozenou a pravděpodobně i jedinou dceru, v jejíž život rodiče vkládali naději na zachování a budoucí rozmnožení rodu. Za ten krátký čas jim stačila přirůst k srdci a její ztráta všechny velmi zarmoutila: „Nebo za dvě léta, šestnácte neděl a čtyry dni vejšejši s ní se potěšující, laskavě a pilně chovající a vždy víc a víc z jejího zrostu a z milostného na sebe vzhlédání i z přivykajícího promlouvání se radující, než se nadáli, roznemohlo se dítě, skonalo těžce až právě dočkavši teď léta přítomného 1620. Dnes 15. měsíce února s mnohou žalostí a pláčem jak rodičův, tak přátel milých při hodině 15. umřelo.“¹⁷² Čím bylo dítě starší, tím větší zármutek jeho smrt způsobila, neboť do něj rodiče již investovali mnoho lásky, času, energie i peněz. Ve šlechtickém prostředí se naděje rodičů nejvíce upíraly ke zdraví a životu prvorozeného syna, dědice.¹⁷³

Závažným problémem, který v souvislosti s úmrtími malých, především čerstvě narozených dětí souvisel, byl křest. Děti, které nestačily být pokřtěny, nebyly chápány jako katechumeni (čekatelé křtu) a byl jim odepřen pohřeb v posvěcené půdě hřbitova.¹⁷⁴ Ne vždy se podařilo zajistit k aktu zrození pověřené osobě, a tak

¹⁷¹ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem Anny*.

¹⁷² HERTVICIUS, Jan: *Nuptiae*.

¹⁷³ KRÁL, Pavel: *Žena a smrt*, s. 106 – 197.

¹⁷⁴ Jejich těla se pak většinou pohřbívala na odděleném hřbitůvku, který byl k těmto účelům určený. MIKULEC, Jiří: *Náboženský život*, s. 101.

byli často duchovní pastýři postaveni před otázkou, co se stane s duší dítěte, které pro náhlou smrt nestačilo být pokřtěno. „Tuto se nám příležitost naskytuje, abychom se v krátkosti poučili, co máme smyslit o spasení těch dítek, kteréž buďto mrtvé na svět přicházejí, aneb hned po svém narození, bez přijetí křtu svatého (když ho pro mdlobu dojítí nemohou) umírají. Ku kteréžto otázce nám také synáček této v Pánu odpočívající paní (neb i on světla světa tohoto nespatriil) příčiny podává.“¹⁷⁵ Nebezpečí plynoucí z prodlení v případě dětí umírajících hned po porodu vedlo v katolické církvi k souhlasu s křtem uděleným i nekatolickým duchovním nebo též laikem, nejčastěji porodní bábou, přičemž byl takto nabytý křest uznán za obecně platný, dodržel-li udělující církvi předepsaná pravidla.¹⁷⁶ Křest měl být proveden za každou cenu. Hrozilo-li nebezpečí, že dítě zemře při porodu, mohla být pokřtěna i část těla, která se objevila v jeho průběhu, takže nejen hlavička, ale například i trup či končetiny. Pokud dítě porod nakonec přežilo, opakoval se křest většinou ještě jednou, již za účasti faráře. Luteránská konfese tuto praxi zamítla, bylo nemyslitelné pokřtít pouze část dítěte, a pokud přišlo dítě na svět mrtvé, byl mu křest již odepřen.¹⁷⁷ Pro evangelíky to však neznamenovalo, že by jeho duše nemohla dojít spásy.

Jakou starost měly nastávající matky katolického vyznání o své novorozené děti můžeme vyčíst i z kázání nad Marií Maxmiliánou Lažanskou která se velmi bála „o duši své dcerušky, s kterouž při porodě velmi těžce pracovala, nejednou, neb dvakráte, ale častěji za pomoc žádala, aby děťátko křtu svatého dojítí mohlo, že jest hotova netoliko všecky bolesti podniknouti, ale i samou smrt podstoupiti. Jestli tehdy nějaký jakkoli bolestný, ano i smrtelný prostředek se nachází, za to, aby ho užívali, prosila, na svou tělesnou smrt že nedbá, pokudž s ní život duchovní svému plodu zejskati může.“¹⁷⁸

¹⁷⁵ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

¹⁷⁶ Protože byl kladem velký důraz na formální stránku křtícího obřadu, faráři často porodní báby seznamovali s tím, jak křest správně provést, dokonce byla vydávána naučení pro porodní báby s detailním popisem všech možností, které mohly během porodu nastat. MATĚJKOVÁ, Hana: „*Slovou a jsou ony nás všech veliké matky*“. *Porodní báby a jejich role v raně novověké společnosti*. *Historica Olomucensia*, 39, 2011, s. 51 – 62.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 58 – 59.

¹⁷⁸ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

Otázce, jak správně na celý problém se spásou nepokřtěných dětí nahlížet, se obšírně věnuje evangelický kazatel Kryštof Megander, protože „mnozí rozličně i bludně o tom smýšlí.“ Na základě citátů z Písma, církevních otců a české i augšpurské konfese odmítá jak názor „bludu pelagiánského“, podle kterého přicházejí děti křesťanů na svět již svaté, tak názor Kalvínův, který tvrdí, že děti přijímají posvěcení od svých křesťanských rodičů. Rázně pak zavrhuje i postoj katolické církve: „Učitelé strany pod jednou takové dítky nekřtěné k věčnému zatracení nemilosrdně odsuzují, nebo o nich tak smýšlí, že v jakémisi zvláštním místě před peklem, kteréž limbum infantum nazvali, zůstávají,... i tento smysl strany pod jednou jakožto bludný od nás evangelických naprosto se zamítá, neb my tak věříme, že takové dítky rovně též skrze zásluhy Kristovy od Boha víry a věčného spasení dosahují, avšak „modo extraordinario, zvláštním způsobem.“¹⁷⁹

Pro raný novověk byla stále charakteristická poměrně vysoká dětská úmrtnost. Z probíraných pohřebních kázání vyplývá, že se dospělého věku mnohdy nedočkala ani polovina zplozených dětí. Jedinou možností, jak zajistit rodu dostatek potomstva, byla nepřetržitá gravidita žen. „A proto taky bůh těm dobrým a příkladným manželům v tom stavu tak požehnal, že jim jedenáctero dítek, čtyry mladý pány a sedm slečenek dal; z kterých bůh sedm z své Božské prozřetelnosti z tohoto světa v mladým věku povolal; čtyry pak pro rozmnožení cti a chvále Boží aždosavád zachoval.“¹⁸⁰ Tentýž osud sdílela i hraběnka Cecílie Claudie z Lichtenštejnu – Castelcornu: „Deset mladistvých oliv na svět zplodila, z nichžto až podnes čtyry po sobě zanechala.“¹⁸¹ Víc jak polovinu svých dětí ztratila také Alžběta Valdštejnská „Z dítek svých dvanácti v živobytí dobře a pobožně zvedených, v veliké žalosti a syrobě tří synův a dvou dcer ku potěšení jak panu otcí, tak i všechněm jiným přátelům milým zanechala.“¹⁸²

Smrt vytouženého dítěte mohla být pro ženu hlubokou ránou, z které se už nemusela vzpamatovat, jako paní Kateřina Slámová, která „byla blížící se ku porodu, a však když ji Pán smutným poselstvím navštívil a Adama synáčka prostředkem

¹⁷⁹ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

¹⁸⁰ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

¹⁸¹ MAGET, Jan: *Kázání pohřební*.

¹⁸² CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní*.

smrti povolal. V noci po pohřbu synáčka obořily se na ni bolesti, nimiž navštívena, z tohoto světa za synáčkem svým milým vykročila.¹⁸³

Kazatelé se zarmoucené rodiče snažili všemožně utěšit a potěšit příslibem spásy a věčné blaženosti. „Radujtež se, potěštež se, ó přestřastní rodičové, že jste takovou dcerku zplodili, kteráž vás v pláči zanechavše, ke dvoru krále nebeského předešla, do pokojův královských přišla, Boha vidí, ženicha svého miluje, v Duchu svatém se těší.“¹⁸⁴

5.5. Ctnostný a pobožný život

Ať už byla žena ve stavu panenském, manželském či vdovském, měla být především správnou křesťankou, ctnou a zbožnou ženou. Co všechno takový zbožný život vyžadoval a jaké byly nejdůležitější křesťanské ctnosti, se dočteme v pohřebních kázáních nad ženami.

Tak se dozvídáme, že paní Dorota Špátová „byla dobrých ctností milovnice, pobožnosti, střízlivosti, spravedlnosti,... o čemž i jiní svědectví dáti mohou. Služebnostem církevním ráda často přítomna bývala a jim obcovala, své spasení na jediné zásluze Pána našeho Ježíše Krista zakládala.“¹⁸⁵ Podobně i paní Alžběta Pětikostelová „jak domácně v spytování Písem svatých rozkoš svou měla, tak v církevním shromáždění, službám Božím obcujíc, Slovo Boží ráda slyšela, jeho dle možnosti ostříhati se snažila. I tato paní Elizabet v skutcích milosrdných před Bohem i lidmi se stkvěla. Neb byla matka a pěstounka chudých údů církve, pěstounka kněží Páně, pěstounka nemocných a snížených exulantů.“¹⁸⁶

Nejvíce vyzdvihovanou ctností u žen byla náboženská horlivost a oddanost Bohu. „Spůsob živobytí tento pobožný a svatý měla: Od mladosti při slavných rodičích jejich byla ve vši pobožnosti zvedená, i také v náboženství svém, v pravé víře křesťanské dobře utvrzená. Poslouchání slova Božího i jiných pobožných křesťanských starodávných služeb Božích, modliteb častých a horlivých jistotně

¹⁸³ PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání*.

¹⁸⁴ HERTVICIUS, Jan: *Nuptiae*.

¹⁸⁵ NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební*.

¹⁸⁶ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

pilná, v ničemž neobmeškávajíc.¹⁸⁷ „Pastýře svého Krista Ježíše i hlas jeho milovala, slova Božího ráda s potěšením poslouchala, jemu věřila, jeho ostříhala a v něm své dokonalé potěšení v životě i v smrti měla.¹⁸⁸ „Učení a pravdy Boží dobré a svaté paměti, urozená paní, paní Alžběta Valdštejnská z Valdštejna: paní máte vašich milostí nejmilejší horlivě následovala, po pravdě svatého evangelium náramně dychtěla: víru křesťanskou milosrdnými skutky a ctnostmi svatými ozdobovala: za všecky s pláčem ve dne i v noci za časté se modlívala. Zlým za zlé se neodplacovala, ale křivdy tomu, jenž spravedlivě soudí, poroučela a s Jobem trpělivým od ospravedlnování svého až do té smrti neodstupovala. Takže vašim milostem i jiným všechněm Boha a pravdu jeho milujícím za zrcadlo pravé pobožnosti zůstala.¹⁸⁹

Mezi další důležité ctnosti, jimiž žena mohla a měla oplývat, patřila křesťanská láska k bližnímu, která přikazovala pečovat o chudé, nemocné a bezbranné, dále pak dobrosrdečnost, pokora, poníženost, poctivost a mnoho dalších. „A summou, kdo ze všech přítomných přátel, přítelkyň, družiček, tovaryšek, rozpomínajíce se na šlechetnou a poctivou mysl, na pobožnost a vážnost, na lásku a přívětivost této urozené, poctivé a šlechetné paní, kteráž žádného svým vědomím nerozhněvala, ale až i ku poddaným milostivá a dobrotivá byla? Kdo, pravím, ze všech přítomných takové srdce míti může, aby se nad smrtí její pozarmoutiti a požalostiti neměl.¹⁹⁰ Chudým pak lidem poddaným svým, jsouce v ten čas přede žněmi, mezi lidmi veliká nouze a drahota, hojné almužny na penězích, obilí, plátně, lnu a jinších hospodářských věcech rozdávala.¹⁹¹

Ať už byla žena ve stavu panenském, manželském či vdovském, měla se vyhýbat žádostem vlastního těla, domácím rozkoším a více času než před zrcadlem by měla trávit na modlitbách. U žen byla velmi ceněna cudnost, která se měla projevovat jak v chování, tak v oblékání. „Zbytečného šperkování a krojův přespolních, obzvláště hlouběji k prsům vykrojených, velmi nenáviděla a jich užívati za znamení nestudné mysli to počítala, obávajíce se i toho, čím pán Bůh pro takové mrzké všetečnosti hrozí: Navštívím na všecky, kteříž oblečení jsou v roucho

¹⁸⁷ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní.*

¹⁸⁸ HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební.*

¹⁸⁹ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní.*

¹⁹⁰ HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební.*

¹⁹¹ *Kázání pohřební v kterémžto.*

cizí. Při čepení a strojení, ne v zrcadle častěji se vzhlíkala, ale zatím pobožnou knížku čítala, aneb na obraz zbičovaného pána Ježíše před sebou postavený se dívala. Na ozdobení tehdy málo brala a dbala, ale aby pěknými ctnostmi duši svou krásně ozdobenou měla, na to hrubě a silně naláhala: nebo což spomůže u Boha míti tělo vyhlazené, duši pak zašpiněnou a ukoptěnou.¹⁹²

V neposlední řadě byla u žen oceňována také pokora a trpělivost, a to jak v manželství, tak ve víře. „Pro Evangelium Ježíše Pána a pro pravdu jeho mnohé půtky s radostí snášívala a s pláčem za dar trpělivosti Boha prosívala. Jako někdy svatá Anna královna česká za národ český: tak tato za věrné služebníky církevní, jak mohla, ustavičně se přimlouvala: tak že kněží Páně mají nač v pomínati: věrní křesťané podobojí mají čeho litovati“¹⁹³

Často se v popisu ideální ženy prolínaly ctnosti náboženské s ctnostmi manželskými. „Milovnice Boha, manžela svého, pobožného bližního byla. Kolikrát manžela svého krotila, jakž v takovém povolání nemůže býti bez hněvu. Matka chudých a potřebných umřela. Takové jste šlechetné poctivé paní, koruna svých pánů manželů a matky potřebných lidí.“¹⁹⁴ „Modlitby své vroucí, obzvláštní i obecné z víry v Krista Pána obětovala, velebné svátosti večere Páně začasto užívala. Manželu svému milému dítky z lože jejich poctivého řádně rodila, v pobožnosti a v kázni Páně vychovala. Chléb svůj lačnému příteli nebo nepříteli lámala. Svůj stateček vzdělávala a dobře řídila, nebo takovou vůli Boha, Otce svého, kterýž ji na tento svět povolal, býti znala.“¹⁹⁵

Následující výňatek z básně Jana Carchesia umě nastavuje zrcadlo ctné a pobožné ženy a manželky na příkladu zesnulé měšťanky Doroty Špátové. Ta měla být vzorem zbožné, věrné a milující manželky, která je ve všem poddaná a nápomocná svému muži:

„V ten los zdejší smrtedlnosti
pojatá jest svatých ctností
milovnice, matróna ctná,

¹⁹² PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

¹⁹³ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní*.

¹⁹⁴ DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební*.

¹⁹⁵ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*.

Dorota, paní šlechtná,
Jákoba Špáty manželka,
jistě vzácného člověka,
jehož horlivost k Boží cti,
věrnost, stálost v povinnosti,
mnohým lidem jest pozorná,
v Náchodě městě zřetedlná.

Ta, díím, ctná pobožná žena,
která již v Kristu usnula,
pokudž v světě živá byla,
Slovem Božím se řídila,
v modlení, Písem čítání
měla jesti své kochání,
zpívání, Boha chválení
byla bedlivá ta paní.
Chudé lidi fedrovala,
v čemž možné napomáhala,
tak sobě poklad skládala
v nebi, kamž se již dostala.
Šetrnost k manželu svému,
jakž Bůh poroučí v svém slovu,
dokázala až do smrti,
tot' i sám pan manžel jistí.
Za příklad tehdy manželkám
všechněm může být Božím dcerkám.¹⁹⁶

Vzor ctnostného a pobožného života, který jsem výše představila, byl typický především pro evangelická pohřební kázání. Katolické projevy zbožnosti se od nich v určitých ohledech poněkud lišily, především svojí vyhroceností a přílišnou horlivostí. Obecně můžeme říci, že katolický kněz začíná, stejně jako evangelický,

¹⁹⁶ CARCHESIUS, Jan: *Rytmové od kněze Jana Carchesia Třeбенického, správce církve v Kostelci na panství Náchodském učinění, na smrt Doroty Špátovy,...* Hradec Králové 1615. In: NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební.*

vychvalováním zbožného života a základních ctností ženy, přičemž i ty se již mohou lišit v závislosti na dané konfesi. Bývá zmiňována záliba ve čtení Písma a životů svatých, uctívání Panny Marie, časté přijímání svátostí, modlení a přimlouvání za dušičky v očistci, dávání almužen, a podobně. Vyzdvihovány však byly i klasické ctnosti a dobré vlastnosti: „Ti, kteří s ní v jejím věku živi byli a ji znali, o tom svědectví vydávají, že náboženství, pobožnost, tichost, pokora, poníženost, přívětivost, střídmost, dobrota, zdvořilost, štědrost, milosrdenství a jiné všeckny ctnosti z života matky (jak říkajíc) se s ní narodily.“¹⁹⁷

Poté následovala vyhrcořenější pasáž, z níž se dozvídáme o konkrétních praktikách katolické horlivé zbožnosti. „Není na tom dosti, že jest to činívala, ano i ještě, aby spasením svým jistší byla a k ženichu svému lepší přístup měla, za prostřednici a orodovnici nejsvětější královnu nebeskou sobě zvolila, škapulíř svatý přijala a dle největší možnosti své ku poctivosti její každou středu se postívala; aby s dětmi rozpustilými, neposlušnými a převrácenými světa tohoto od marností světských oklamána nebyla a vůle své ke zlému neužívala, tehdy vůli svou s vůlí Boží srovnávala a na dokázání toho, že by odevzdaná a svázaná služebnice Boží byla, bedra svá páskem svatého otce Serafínského Františka jest přepásala.“¹⁹⁸

Ještě horlivější katoličkou byla Marie Maxmiliána Aurélie Lažanská: „Mrtvení sebe samé velká milovnice byla, mohu o ní říci co o ženě silné povědino: přepásala silou bedra svá a posilnila ramena svého neboť i železným páskem po útlém těle se přepasovala i do rukou uzlovaté provázky brala a jimi se mrskávala i na tvrdé zemi toliko kobereček sobě podstelouc líhávala i v čas modlení na drobním kameníčku čemuž i mozoly na kolenách pozůstavené svědectví také dávaly, klekávala. Potom každodenně v postě tři obzvláštné věci v zvyku měla: nějaké mrtvení činiti, v nějaké ctnosti se cvičiti a v nějakým nedostatku se polepšiti.“¹⁹⁹

V katolických pohřebních kázáních také nacházíme zmínky o velké štědrosti poctěných žen vůči Bohu a katolické církvi, což bylo dáno z části tím, že se týkala převážně bohatých šlechticů, a z části opět snahou věřících zalíbit se Bohu a zajistit si život věčný. Maxmiliána Marie Beatrice „každoročně na pět set rejnských

¹⁹⁷ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

¹⁹⁸ MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání*.

¹⁹⁹ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

na samý mše svaté vydala“, aby si zajistila bohatou úrodu a zdravý a plodný dobytek. Darovala také tisíc rýnských na varhany do Holešovského chrámu. „Aby taky i apoštolskou vroucnost v osobě ženské ukázala, tehdy spasení lidských duší tak vyhledávala, že pro potěšení a pohodlnost svých poddaných, při chrámu páně Zborovským,... vlastního ustavičného faráře s nemalým svým vlastním nákladem i taky rectora na věčný budoucí časy fundýrovala a farářovi... pět vozův sena, patnáct beček piva a dvacet sáhů dříví, dva tisíce rejnských na věčnej capitál z důchodův Zborovských, rectorovi pak jistý deputat nařídila.“²⁰⁰ Štědrou milovnicí Ježíše Krista a Panny Marie byla také Marie Magdaléna Helversenová: „Kdo jest větší vydání měl a učinil na Krista Pána, zdali Marie Magdalénská, skrze tři sta grošův, aneb naše urozená paní Marie, která ne tři sta grošův, ne tři sta zlatých ne tři sta dukátů, než mnohem víceji Pánu a pro Krista Pána obětovala,... k samé kapliče naší klatovské a k novému chrámu Páně se štědřeji ukázala, nebo v paní mateřském domě, na kterémž se místě nyní Dům Boží v Klatovech staví, svůj dědičný podíl štědře obětovala. Svědčí uctívá náklonnost k matce milosrdenství, i také v poslední nemoci, v které milé dcery své Saloméne do ruky dala padesáte kusův dukátův, řkoucí: poněvadž já se předce s vámi rozloučiti musím, tehdy z těchto peněz ihned po smrti mé sedm mší svatých ke cti a chvále radosti a chvále nejsvětější Panny Marie sloužiti dej, z ostatních do kostela na oltář pěkný obraz namalovati.“²⁰¹

Kult Panny Marie

Panna Marie, rodička Boží, byla vzorem a patronkou mnoha katolických žen, o čemž svědčí i pohřební kázání. „Srdce její vždy v Kristu a Marii přebývalo,... den po dni v lásce Kristové a v lásce nejsvětější Rodičky Boží Panny Marie rostla a jí ku poctivosti netoliko měsíčně, ale každodenní náboženství vykonávala a rozličný praxes neb způsoby sobě spisovala, kterými by Krista a Marii jako i svatý patrony své uctíti mohla.“²⁰² Svůj výklad hojně využívající symboliky erbovního znamení rodu Šternberků provázal s Mariánským kultem kněz Tovaryšstva Ježíšova Václav Plevňovský: „Hvězdy okolo měsíce rády se točí a jemu vždy na službu hledí. Tak

²⁰⁰ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

²⁰¹ *Kázání pohřební v kterémžto*.

²⁰² MAGET, Jan: *Kázání pohřební*.

hvězda naše zlatá skrze obzvláštní pobožnost okolo nebeského měsíce Marie ráda se točila, poněvadž věděla dobře to, co miláček Páně někdy viděl, že Matka Boží jediné z hvězd (což jest patrně znamení veliké k hvězdám její lásky) žádné jiné na hlavě koruny nemá.²⁰³ Nedělal to však pouze z toho důvodu, že se mu tento příměr krásně hodil do konceptu, ale také proto, aby vyzdvihl hraběnčinu úctu a oddanost k Panně Marii: „K ní ona litanii Lauretánskou, k ní růženec, k ní hodinky její každodenně říkávala, v několika její bratrstvích se zapsati dala, jichžto ustanovení na nejvyš zachovávat se snažila. A jistotně i v poslední své nemoci jakoby k matce Boží její láska a pobožnost byla, zřetelně to na sobě ukázala, když nemohouc sama aspoň aby jinší za ni růženec a hodinky říkali a na jejím místě mariánské chvály vypravovali, ustanovila.“²⁰⁴

Kult Panny Marie, stejně jako kult svatých zavrhovaly evangelické konfese. V kázání Zacharyáše Brunčvika můžeme dokonce vidět explicitní narážku: „Duši od Boha vzatou ne Marii s papeženci, ale zas v ruce Boží poroučejí.“²⁰⁵

5.6. Stav vdovský

Někdy k sobě Bůh z manželství povolal dříve ženu, jindy muže. Smrt manžela byla pro ženu těžkou zkouškou, zvláště pokud byly jejich děti ještě malé. Kromě péče o děti a domácnost se žena často musela začít starat ještě i o chod hospodářství a finanční zajištění rodiny. Menší dopad měla smrt manžela na šlechtičny, které byly zajištěny dostatečně velkým věnem.

Předně smrt manžela představovala ztrátu blízké a drahé osoby, takže je popisována s náležitým naříkáním a truchlením pozůstalých manželek. Na základě často připomínaného citátu z Bible „Pán Bůh dal, Pán Bůh vzal“, se žena měla se ztrátou manžela brzy vyrovnat, neboť i jí mělo být útěchou, že se se svým zesnulým chotěm jednou setká v nebeském království. V pohřebních kázáních nacházíme dva hlavní důvody, kvůli nimž Bůh rozlučuje manžele. Prvním z nich byla časná smrt, jejímž prostřednictvím Pán ukracuje pozemské trápení zvláště pobožným lidem a nechává je pokojně odpočívat. Druhým důvodem pak bývá trestání za hříchy. „Když

²⁰³ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

²⁰⁴ Tamtéž.

²⁰⁵ BRUNČVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

uslyšela, že její nejmilejší manžel pán, pan Zikmund hrabě Z Rottalu po vystálé dlouhé a těžké nemoci s tou největší nábožností a plným oddáním sebe vůli boží skrz decret prozřetelnosti Božské dne sedmého prosince roku 1717 k největší a nevymluvitelnej lítosti svej nejmilejší manželce a dítkám bolestí byl z tohoto světa povolán, pravila: Děkuji tobě Pane, že touto žalostí mne navštěvuješ, a mne za hříchy spravedlivě tresceš.²⁰⁶

Na ženu ve stavu vdovském kladla společnost určité morální požadavky. Vdovy měly být pobožné, měly se neustále se modlit a trávit většinu času v kostele. Žádoucí také bylo, aby se oblékaly nenápadně a především cudně a aby vedly všestranně střídmý a zdrženlivý život. Ideál křesťanské vdovy jako „vzoru všech ctností“²⁰⁷ nám zprostředkovává kázání nad měšťankou Annou Košetickou: „Potom jsoucí vdovou dvě lété, nejinak než jako ona pobožná a svatá vdova, Anna Prorokyně, pobožně se chovala, v postu svatém, totiž životě střídmém a modlitbách svatých Pánu Bohu dnem i nocí sloužíce a jemu se z hříchův svých, kterýť se při ní z pokaženého přirození a křehkosti těla nacházely, se vyznávající.“²⁰⁸

Někdy byla žena vdovou krátce, buď brzy následovala smutný osud svého manžela, nebo se znovu vdala, zvláště pokud byla ještě mladá. Jindy žena stav vdovský zachovávala dlouhá léta, jako například hraběnka Maxmiliána Marie Beatrice: „Nebyl žádný den, aby pokaždý v své domácí kapli lid domácí svolati nedala a s nimi hlasitě růženeček, letanie lauretánský a jiné modlitby se nemodlila; nebyl žádný den, aby krom toho nanejmiň čtyry růženečky se nemodlila a tak celých čtyry a dvacet let stav svůj vdovský provozovala.“²⁰⁹

Velké štěstí měly vdovy, jejichž děti už byly dospělé a zaopatřené a mohly se o svou stárnoucí matku postarat. „Rozvažujíc pak jak tento čas nebezpečný, tak i sešlost věku svého a rozuměje tomu, že již jejího živobytí zde na tomto světě jest na mále, na tom do konce ustrnula, aby se do slavných měst pražských k svým nejmilejším dítkám z Košetic odstěhovala, znajíc to dobře, že po Pánu Bohu nad vlastní dítky v pobožnosti zvedené rodičův žádný lépe neopatří, aby aspoň již v starosti své v nich pohodlíčka užítí mohla. Však milostivý Pán Bůh právě v těch

²⁰⁶ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

²⁰⁷ ARNOLD, Marina: *Der Tod*, s. 40.

²⁰⁸ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

²⁰⁹ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

dnech to předjíti, ji sám za nejvěrnějšího ochránce se postaviti a k sobě do města nebeského, majícího slávu Boží, milostivě pojíti ráčil.²¹⁰

5.7. Nemoc

Lidé v raném novověku věřili, že nemoci na nás přivolává Bůh. Jejich prostřednictvím nás buď trestá za naše hříchy, nebo zkouší naši trpělivost, oddanost a pokoru. Správný bohabojný křesťan tedy měl prosit Pána za odpuštění a trpělivě a poníženež snášet bolesti ve víře, že mu Bůh odpustí a navrátí ztracené zdraví, nebo ho z nemoci vysvobodí časnou smrtí. „I tato paní jako ze sta žen jedna majíc desítiletou od Boha nemoc na se přepuštěnou, v ní trpělivě sobě počínala, s Augustýnem říkala, zde Pane mrskej, šlehej, bičuj, toliko na věky odpust.“²¹¹ „Když jí Pán Bůh ráčil navštívit nemocí, aneb jinými těžkostmi, trpělivě se v tom ve všem měla, metličky Boží mile snášela.“²¹² „V tak dlouhém kříži a nemoci nejmilejší manželky vaší,... Bůh manželku vaši z tohoto dlouhého trápení k sobě již povolati ráčil.“²¹³

Podrobně se o nemocech rozepsal evangelický kněz Václav Krystof, který byl sám po dlouhou dobu nemocí soužen. Jeho těžká životní zkušenost se promítla do pohřebního kázání nad Ludmilou Kristofkou, což je patrné již z jeho názvu *Kázání o dlouhé, těžké a tesklivé nemoci, ku potěšení všem svým milým, upřímným a věrným posluchačům s dlouhými, těžkými a tesklivými nemocí zápas vedoucím*. Kazatel obšírně hovoří o biblických nemocných a o Ježíšově zázračném uzdravování, což stvrzuje mou úvodní myšlenku, že jedině Bůh na nás může seslat nemoc a zase jedině o ji z nás může sejmout. Dále kněz nabádá posluchače, aby si svého zdraví vážili, pečovali o něj, neboť ho mohou velmi rychle pozbýt. „Předně tedy vy, kteří dobré zdraví máte, za ně jakožto za nejdražší poklad a dar Božský Pánu Bohu poníženež díky vzdávejte. Nebo jistě mnoho máš, jestli sílu, zdraví a čerstvost máš, hled' ním neplejtvatí, ale ho k službě Bohu a bližnímu svému dobře užívati, hled' nuzným skutky milosrdné prokazovati a hled' se vši nečistoty, chlípnosti, obžerství, opilství a jiných těm podobných hříchů, skrze něž zdraví na zkázu přivozováno bývá,

²¹⁰ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

²¹¹ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

²¹² MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

²¹³ VEREŠ, Melichar: *Památka poslední služby*.

vystříhati.“²¹⁴ Dokud lidé neupadli v nemoc, často si vůbec nepřipouštěli ani neuvědomovali, že „lépe se má chudý zdravý a silný než bohatý a nemocný.“ Neboť „nemoc těžká a dlouhá činí člověka bídňým a nešťastným, také zoufalým, že by raději smrt zvolil než hrozná a nekonečná bolest.“²¹⁵

Kazatel nás dále poučuje o tom, jak se k nemocným správně chovat a čeho se vyvarovat: „Pomáhejme jim, nečiňme nemocným příkoří a nerozmnožujme tak jejich bídu, nikdy nevíme, kdy přijde nemoc k nám.“ Všimá si také důležitého faktoru, který s nemocí souvisí a tím je ekonomická nákladnost dlouhého léčení. Nemocný člověk vydává velké částky na lékaře a nejrůznější medikamenty, pro nemoc si však nemůže vydělávat na živobytí, a tak se z bohatého a zdravého člověka může během několika málo let stát nemocný žebrák. Do chudoby nemoc uvalila i zesnulou paní Ludmilu Kristofku: „Jakáž byla i ona žena dvanáct let těžkou nemocí trpící, kteráž na lékaře všechn statek svůj vynaložila“²¹⁶

5.8. Příprava na smrt

Memento mori a neustálé strojení se k smrti bylo součástí každodenního života raně novověké ženy. O důležitosti a formách přípravy na smrt jsem pojednala výše, zbývá tedy jen připomenout, že zdůrazňování potřeby odejít z tohoto světa řádně křesťansky připraven a duchovně posílněn, bylo důležitou součástí téměř všech z probíraných pohřebních kázání, protože kazatelé na jejich základě mohli ujistit pozůstalé o dobré smrti a spáse zesnulého. „Ačkoliv od Pána Boha poctivými přibytky i jinými dary Božskými, jichž tělo naše potřebuje, obdařena byla, však v tom naděje své neskládala, nýbrž že umřítí, toho všeho zde nechati, do země navrátiti se musí, na to pobožnou paměť měla. Nebo na dvě léta před svou smrtí rubáš, hazuku a jiné k tomu náležité věci, i truhlu, v níž by mrtvé tělo její odpočívalo, sobě přichystala.“²¹⁷

²¹⁴ KRYSTOF, Václav: *Kázání o těžkosti dlouhé, těžké a tesklivé nemoci, ku potěšení všem svým milým, upřímným a věrným posluchačům* (dále jen *Kázání o těžkosti*), ... Praha 1612.

²¹⁵ Tamtéž.

²¹⁶ Tamtéž.

²¹⁷ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

5.9. Poslední hodinka, umírání

Líčení posledních dnů, hodin i okamžiků zesnulé je obvyklým útěšným tématem pohřebních kázání nad ženami. Často se jedná o detailní popis úkonů, které předcházely dobré a šťastné smrti. Na smrtelné posteli měl člověk konečně prostor pro zužitkování své celoživotní přípravy na smrt. Lidé byli s rituály spojenými s umíráním dobře obeznámeni, a když přišla jejich poslední hodinka, snažili se je co nejlépe naplnovat. Příchod reformace na počátku raného novověku s sebou přinesl změny i v otázce posledních okamžiků umírajícího.

Katolická církev přistupovala k umírání jako k pevně danému a jasně vymezenému obřadu, jehož naplnění bylo určující pro další osud duše umírajícího. Důležitou roli zde hrály především svátosti, které probíhaly v pořadí: zpověď, svaté přijímání a pomazání nemocných. Jejich prostřednictvím měla být duše posilněna a očištěna od hříchů. Poslední pomazání mělo umírajícímu také pomoci překonat ďáblovu nástrahu, jimiž se snažil získat jeho duši pro sebe.²¹⁸ Stačilo jedině zaváhání a duše mohla být zatracena. Proto byl kladen důraz na duchovní sílu, pevnost a jistotu ve víře, s níž měl člověk na smrtelné posteli odolávat všem svodům ďábla a poroučet duši Bohu.

Rozdíly mezi rituály u lože katolického a evangelického věřícího se promítly i do pohřebních kázání nad ženami. Katolický obřad probíhal doma u postele umírajícího za přítomnosti kněze a rodinných příslušníků či blízkých přátel, kteří se za něj modlili. Když se vše dobře povedlo, následovalo udělení výše zmíněných svátostí a klidná a pokojná smrt. „V víře katolické pokřtěna, tuž vyznávala, v týž usnula a ta ji do hrobu, k Božímu soudu a k radování věčnému vyprovodí. Od velebného pana faráře jakožto pečlivého otce duchovního na cestu věčnosti posilněna a všema svatýma svátostmi zaopatřena, nábožně povzdychala: Ach, pamatujte, pomáhejte!“²¹⁹ Poslední slova Anýžky Šlapalky souvisela se strachem z uvěznění duše v očištcí a prosba o pomoc směřovaná přítomným se týkala jejího brzkého vysvobození.

Řádná příprava na smrt měla především odbourat strach z ní. Někdy je dobrá smrt popisována také jako radostná, pakliže umírající vyhrál svůj boj s ďáblem

²¹⁸ KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby*, s. 124.

²¹⁹ *Památka při pohřbu nebožky*.

a odchází z tohoto světa ujištěn svým spasením s úsměvem na rtech, jak tomu bylo podle slov Antonína Josefa Dresera v případě hraběnky z Rottalu: „A proto, aby ani ta nejmenší poskvrnka na ní nezůstala, v ten den, v kterým se opravdově do věčnosti chystala, dvakrát se spovídala. A ačkoliv prve té poslední hodinky velmi se obávala, poněvadž velký den páně a hrozný velmi a kdo snese jej, však nicméně když náležitě se připravila a s veselou tváří pravila, že tenkrát mile ráda umře, jakž taky se stalo, že velmi ráda umřela a snad na znamení toho když již mrtvá byla a tři dni na márách vystavená ležela, svůj obličej dokona neproměnila, ale tak jak by živá byla, celá veselá vyhlížela. Ale což jest divu, že tak dobře, a jako živá vyhlížela, zdaliž nevíme, že ona, za častějce pokrmem angelským se krmívala. Anobř ještě v ten den před svou smrtí tím pokrmem angelským, totiž to velebnou svátostí oltářní se na cestu nasytila?“²²⁰ Po přijetí svátostí už zbývalo jen odevzdat svou duši do rukou Božích. „Nebo když již skonávala, tehdy ustavičně volala: ó Bože můj! Neopouštěj mne! Ó Bože můj stůj při mě! Ó! Ježíši tobě jsem živá! Ó! Ježíši tobě umírám! Ó Ježíši stůj při mě! Ó! Ježíši buď milosrdný! Ó! Ježíši v ruce tvé poručím duši mou, a tak v tom volání duši svou v ruce Ježíše oddala.“²²¹

Až neobvykle detailní příklad katolického rituálu umírání nacházíme v kázání Václava Plevňovského. Podrobný popis nejen posledních okamžiků Marie Maxmiliány Aurélie Lažanské, ale i úkonů jim předcházejících, je důkazem horlivé zbožnosti a téměř přehnané snahy o dobrou smrt. Můžeme se všimnout také zdůrazňování skutečnosti, že hraběnka tyto rituály sama vyžadovala. „Žádala, aby všickni letanii lauretánskou, modlitbu Páně, pozdravení anjelské, srovnání apoštolské, a modlitbičku k svaté Panně a mučedlnici Boží Barboře s ní se modlili; a zase kterak svěcené vody tehdáž požádala a jí sebe a lůžko své po všech stranách sama pokropila, a aby i přistojící se pokropili, velela. A opět kterak za poslední pomazání sama prosila a dřív než je přijala, sama ruce si umyla, nohy pak aby skrze jinší umyté byly žádala a kterak potom při přijímání této svato-svaté svátosti složivší se na postýlce pobožně se chovala a modlila, tak že všickni, kteříž přítom byli z její veliké pobožnosti náramně vzděláni byli.“²²² Kazatel popisuje také utěšování zarmoucených příbuzných a blízkých přátel: „Dvě hodiny před smrtí, když

²²⁰ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

²²¹ Tamtéž.

²²² PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

znamenal, že by někteří okolo jejího lůžka smutni stáli, počala je sama těšiti a že jest ona velmi dobře s Pánem Bohem, kterýž ji na onom světě chce míti, spokojená, především to mluvila.“ Lažanská hraběnka při své horlivé přípravě na odchod nezapomněla ani na milovaného manžela a na to, že ho zanechá na tomto světě samotného a zarmouceného. „Já vím, že můj pán z mé smrti velice truchliti bude, pročez prosím vás dejte na něj pozor, neb by vám snad žalostí velikou jako nějaká svíčka zhasl. A potom ztáhši z prstu svého prstýnek, na němž jest obraz Passovské Panny Marie, takto opět mluvila: po mé smrti dáte mému pánu tento prstýnek a oznámíte mu, že jsem toho žádostivá, aby v svém zármutku se netrápil, nýbrž s tímto prstýnkem se těšil a bezpečen byl, že jako mne nejsvětější Rodička Boží nikdá neopustila, tak i on že nikdá od ní opuštěn nebude.“²²³

Stejně jako v případě hraběnky z Rottalu, vidíme i v posledních okamžicích Marie Maxmiliány Aurélie Lažanské přítomnost motivu radosti a veselosti jako znamení šťastné a dobré smrti. „Když se potom z svých hříchův náležitě vyspovídala, spovědníku svému řekla že nic více nemá, co by ji v svědomí obtěžovalo pročez že ráda umře. To pak vše mluvila zmužile a vesele, nejvíce v Bohu svém celou naději skládající a bezevšeho tehdáž strachu byla. Protož divu není, že při své smrti jako náká labuť nebeská žalm 116 chvaltež Pána všickni národové, vesele zazpívala. Po kterémžto žalmu brzy potom mezi hořícím a laskavým k Bohu úpěním a vzdycháním a mezi rozpálenou od lásky Boží skroušeností, ne tak v věku jako v ctnostech dospělá, plná zásluh a dobrých skutkův, s světem tímto mile se rozloučila a pokojně v Pánu usnula.“²²⁴

Protestantské církve základ tradičního křesťanského rituálu u lože umírajícího zachovaly, i nadále by člověk měl umírat doma, ve své posteli, vyzpovídán a podarován eucharistií. Byla však rázně odmítnuta svátost posledního pomazání a proměnila se i role kněze, jenž už nebyl prostředníkem mezi Bohem a člověkem. Přítomnost pastora měla umírajícímu pomoci při jeho duchovním boji, ulehčit jeho svědomí prostřednictvím zpovědi a ujistit ho o Boží milosti a spasení díky Kristově vykupitelské smrti.²²⁵ „A tak buď, že v těžké nemoci postaveni jsme, buď v mdlobě ducha našeho, ano i v poslední hodinu naši, smrti naší časné lekati a

²²³ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

²²⁴ Tamtéž.

²²⁵ KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby*, s. 128 – 129.

děsiti se budeme. Ihned oči naše od té hrozné a strašlivé larvy obraťme a pravou živou vírou upřímnou myslí naší patřme k Pánu a Spasiteli našemu Kristu Ježíši. On učiněn jest tělem a bratrem naším, a to z příčiny té, aby nás vymohl a zprostil jha a otroctví smrti časné a věčné.²²⁶

V protestantských pohřebních kázáních popisy posledních okamžiků buď úplně chybí, nebo jsou kratší a nekladou takový důrazu na rituály a obřady, ale spíše jen reflektují dobrou a poklidnou smrt, zaštitěnou příslibem spásy. „Tato paní Pána Boha se bála, nevěřící slovu jeho nebyla, navštívená rychlou těžkostí ničehéhož ani té smrti se neděsila, přepuštění Páně mile snášela, o svém spasení z milosti Krista Pána nepochybovala, s vzýváním jména jeho svatého a v pevné naději, život svůj dokonala.²²⁷ „I tato poctivá paní Elizabet jak v celém životě svém, tak obzvláště smrt blízkou cítíc, duši svou Bohu jak skrze vlastní tak církevní modlitby poroučela, vůli svou vůli jeho, aby s ní činil, jak chce, poddávala. Když pak cíl uložený přišel, pokojně, tiše, v Kristově zásluze z smrtnosti této do věčné nesmrtnosti vykročila.²²⁸

Asi nejboššírnější a nejpůsobivější je vylíčení posledních okamžiků paní Anny Košetické od kněze Jana Jacobida, na jejichž příkladě můžeme vidět zmíněné vymizení svátosti posledního pomazání nemocných: „Předně na horlivých modlitbách Pánu Bohu i s tělem, i s duchy se poroučela, tak potom Slova Božího žádostivě poslouchala a ním nemálo se těšila, nadto i svátosti velebné večere Páně, pravého těla a pravé krve Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista po náležitém vyznání víry i křesťanské absoluci z rukou mých požívala, a tak tím nejsvětějším pokrmem a nápojem posilněná, při duši dobře opatřená jsouce, prve než druhá neděle přišla v nemoc upadla a v pondělí po Památce všech svatých jako onen Eliáš jsa posilněný k hoře Oreb, tak ona k hoře Sionu, na níž stojí Beránek a ku počtu oněch čtyřiceti a čtyř tisícův, majících jméno Otce jeho napsané na čelích svých, z tohoto plačtivého údolí se jest odebrala.²²⁹

²²⁶ STŘÍBRSKÝ, Jeroným: *Bůh a otec Pána našeho Jezu Krista*, ... Praha 1617. In: NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební*.

²²⁷ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní*.

²²⁸ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

²²⁹ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

Při utěšování blízkých můžeme i v protestantském prostředí vidět smířenost s údělem smrti odrazování od zbytečného zármutku. „Anobrž před tou hodinkou smrti své, vida manžela svého plačícího, jeho potěšovala pravice: Neplačte a nestýskejte sobě, jižť jest darmo, Pán Bůh dal, Pán Bůh vzal, buď jméno Páně pochváleno.“²³⁰

5.10. Smrt

O vnímání smrti v raném novověku jsem již obšírně pojednala výše, nyní se zaměřím především na představení smrti tak, jak je zobrazována v pohřebních kázáních a na její dopad jak pro zesnulou, tak pro pozůstalé.

„Bože můj! Copak tehdy všichni umřítí musí? Ovšem, a to každý, kdo se narodil, zkusí, neb mladý umřít může a starý musí.“²³¹ Pomíjivost života a nevyhnutelnost smrti si tehdejší lidé uvědomovali mnohem více než my dnes. Věděli, že přichází nečekaně a nedělá rozdíl mezi mladými a starými. Svým způsobem byla smrt jediná jistota, kterou člověk měl, a kazatelé svým ovečkám tuto poslední povinnost velmi často připomínali a nabádali je, aby na ni pamatovali a byli připraveni, jakoby každý den měl být jejich poslední. „Každý z nás smrt svou za pasem nosí, žádný z nás neví dne ani hodiny v kterou Syn Člověka přijde a nás k Soudu povolá, žádný neví místa, na kterém z světa sejde, žádný neví způsobu, skrze který umřítí musí.“²³²

V pohřebních kázáních pozorujeme zobrazování smrti dvojím způsobem. Samotná smrt, jakožto personifikovaná bytost, bývá označována jako zlá, zlomyslná a bezcitná zlodějka, která nám bere naše blízké. „Ó nenasycená smrti, jenž bez lítosti dávíš a s naší žalostí morduješ. Ó kostlavá zlodějko! Ó nešlanlivá smrti! Smrt nemilostivá lučiště silně natáhla, šíp přiložila, prudce spustila, srdce, stolici života, prohnala, nebožku, ach, politujte! bezživotila.“²³³ Naproti tomu smrt jako akt, skrze který duše opouští tělo a vydává se na cestu do života věčného, bývá popisována jako

²³⁰ OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební*.

²³¹ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*

²³² *Kázání pohřební v kterémžto*.

²³³ *Památka při pohřbu nebožky*.

nějaký sen nebo také dlouhý spánek či odpočinek. „Jako sen jest po mnohých a těžkých pracech odpočinutí, tak smrt jest odpočinutí ode všech bíd a těžkostí tohoto života.“²³⁴ Připodobnění smrti ke spánku či snu souviselo opět s vírou ve vzkříšení a život věčný, a kazatelé této metafory také hojně užívali. „Co je smrt, a zvláště lidí pobožných? Smrt lidí pobožných jest přerozkošný, žádostivý a líbezný sen. Z toho zajisté snu skrze Krista Ježíše v den poslední probuzeni budou.“²³⁵

Do kontrastu se smrtí zbožných a ctnostných lidí je stavěna smrt hříšníků, a odpadlíků od víry, které čeká věčné zatracení. „Ale synům a dcerám ďábla smrt zlá. Nebo z bídy skrze smrt jdou v horší bídu pekla, aneb jestli se v světě těšili, již se mučiti budou.“²³⁶

Truchlení, zármutek a útěcha

Smrt ženy ať už matky či manželky, byla stejně jako smrt kohokoli blízkého smutnou a nechtěnou událostí. „Žádná bolest v tomto světě větší není a býti nemůže, jako když dvě srdce láskou manželskou a jednomyslnou vírou spojená, skrze smrt rozloučená bývají.“²³⁷ V pohřebních kázáních je smrt ženy, zvláště ctnostné a pobožně, popisována jako velká ztráta pro manžela i děti. „Ale raději mluvíti o ctných manželkách a jejich ozdobě, co jsou ony manželům svým; a manželé jejich, dokud je mají, jak jsou šťastni; když pak jich pozbývají, jak jsou zarmoucení a nešťastni.“²³⁸ Obdobně se vyjadřuje také kněz Pavel Nonnyus:

„Ze všech bolestí největší
jest ta, která z nejmilejší
smrti manželky pochází,
když ji smrt litá poráží
a béře pryč jednomyslnou,

²³⁴ NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební*.

²³⁵ Tamtéž.

²³⁶ DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební*.

²³⁷ MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební*.

²³⁸ VEREŠ, Melichar: *Památka poslední služby*.

v dobrém poslušnou a věrnou.²³⁹

Kazatelé vyjadřovali pochopení nad zármutkem manželů, dětí i ostatních pozůstalých a snažili se nabídnout slovo útěchy, ulehčit jejich trápení, potěšit je. Hlavním pramenem útěchy mělo být vědomí, že duše zesnulé bude spasena a po posledním soudu se s ní všichni shledáme na věčnosti. „Cestou všech lidí odešla a skrze pravou víru v Krista Ježíše nyní s ním v nebesích podle duše živa jest, žádostivého pak mrtvých vzkříšení těla svého s radostí očekává.“²⁴⁰ „Této paní tělo odpočívati bude v hrobě jako v rozkošné posteli v naději blahoslaveného vzkříšení k věčnému životu. Řekne časem svým Pán: Vstaňte mrtví. Duše pak její přenešená jest do nebe skrze službu Angelův do lůna Abraháмова. Jižť její dušička byvší posilněná tělem a krví Pána našeho Jezu Krista v své nemoci, an jí veliká cesta nastávala, vidí Boha Otce, Boha Syna, Boha Duchu svatého tváří v tvář, a již letnic veselých radostně požívá. Jižť se těší, říkajíc: Nezůstavils duše mé v pekle, ukázals mi cestu života, naplnils mne potěšením před tváří tvou, rozkoše na pravici tvé a utěšení až na věky.“²⁴¹

Utěšit a ujistit posluchače o spáse duše nebožky mělo poukazování na dobrou a šťastnou smrt, která byla předpokladem dosažení života věčného. „Nic se nedivím, že po tak ctnostném životě tak šťastná smrt následovala.“²⁴² „Což jsou ony jiného byly, jedině znamení dobré, smrt šťastnou zvěstující, a že ona tak jest se na tomto světě dobrýma skutky a ctnostmi stkvěla, též v nebeském království před ženichem svým nejmilejším se stkvíti bude.“²⁴³ „O kteréžto smrti její, že přeblahoslavená jest, my podle takového pobožného života i šťastného skonání to vyznati můžeme.“²⁴⁴

„Jaký život, taková smrt; jaké zásluhy taková odplata.“²⁴⁵ Z toho důvodu je pozůstalým připomínáno, co vše za života vykonala dobrého, aby byli ujištěni, že člověk s tak velkými zásluhami bude požívat na onom světě mnoho dobrého. „Jak

²³⁹ NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební*.

²⁴⁰ Tamtéž.

²⁴¹ DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební*.

²⁴² *Kázání pohřební v kterémžto*.

²⁴³ MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání*.

²⁴⁴ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

²⁴⁵ *Kázání pohřební v kterémžto*.

jest rozličnými ctnostmi život ozdobený vedla, tak plná v zásluhách skrze šťastnou a blahoslavenou smrt k slávě nebeské povolána byla.²⁴⁶ „To zalíbení Kristovo jako dnes naplnilo se jí, že jest odešla do ráje věčného.“²⁴⁷

Útěchu mohlo poskytnout i vysvětlení, že zesnulá byla vysvobozená z bídy a strastí pozemského života. „Té starosti, péče a trápení těla skrze smrt jest tato paní zbavená a má pokoj především.“²⁴⁸ „Pročež Kristus Pán ne jen trápení ale i smrt časnou věřícím oslazuje, proto, že nám bíd ukracuje, zármutkům konec činí a v Pánu zesnulé do odpočinutí věčného přivozuje.“²⁴⁹

Smrt manželky a matky byla zdrojem velké bolesti a zármutku, ať už pro ovdovělého muže, osiřelé dítě či jinak blízké osoby. „Žalostí, truchlí a naříká nejvíce urozená panna, panna slečna teta nejmilejší dobré a svaté paměti této urozené a vzácné paní, kterážto od jejího dětinství ji opatrovala a jako svou duši milovala a po Pánu Bohu v ní svou všecknu naději především jinými přáteli a přítelkyněmi jest složila a na jiné nemyslila, než aby od ní k hrobu doprovozena byla: a však nyní vidí, že jest toho svého potěšení a té své naděje zbavena.“²⁵⁰ Kazatelé se v pohřebních promluvách pokoušeli truchlící příbuzenstvo odrazovat od přílišného pláče a zármutku. „Protož dokažme té lásky a přízně k ní, že jí upřímně toho jejího k Bohu Otci přejeme jiti a nermuťme se nad míru.“²⁵¹ Samozřejmě si uvědomovali, že ztráta blízké osoby je velikou ránou, přesto bylo jejich povinností zdržovat je od hlasitých a žalostivých nářků. „K napomenutí, že tuto praví nekvěl a neplač, napomíná, kterak bychom i my kvíliti a plakati jměli nad přáteli našimi. Ne tak, jakž pohané činili, přílišně kvílíce a žádné naděje o blahoslaveném budoucím životu nemajíce.“²⁵²

V katolických promluvách je klasickou strategií kazatelů nejprve vyzývat k zármutku nad ztrátou tak ctné a vzácné matrony a až na závěr přichází útěcha a odrazení od zármutku, díky příslibu vzkříšení a věčného života. „Plačmež tehdy a naříkejme dnešního dne, že jí tak náhle a nenadále před časem z této spanilé hvězdy

²⁴⁶ *Kázání pohřební v kterémžto.*

²⁴⁷ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební.*

²⁴⁸ DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební.*

²⁴⁹ CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní.*

²⁵⁰ HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební.*

²⁵¹ NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební.*

²⁵² OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební.*

a to skrze násilí smrti zloupení a dokonce jejího světla zbavení;... Viděli sme ažposavád, jak v životě i smrti naše zlatá hvězda jasně se stkvěla, pročež není zapotřebí, že ona do hrobu zapadla, se rmoutiti, když tak velikou krásných svých ctností září po sobě tuto zanechala,... tak my radovati se z čehož máme, že tato jasná hvězda pro svou světlost již šťastně, jak se domníváme, do nebe, pro které stvořená byla, jest od smrti přenešená.²⁵³

Zatímco katolická kázání byla tvořena propracovaným konceptem, vázaným k životu a smrti zesnulé osoby, měly protestantské promluvy většinou úplně jinou strukturu, často se dělily na dvě části, jedna se věnovala personáliím a druhá výkladu Bible. Pokud byly obě části spojeny, jednalo se především o navíjení života a skutků nebožky na příklady z Písma. Evangeličtí kazatelé se v přístupu k truchlení různí. Někteří k zármutku nevybízelí, spíše se pokoušeli vysvětlit pozůstalý, proč bychom neměli truchlit. „Ale předce se to zdá velmi těžké, aby neměl manžel věrné manželky plakati? A jenž byla nad zlato, stříbro, ba nad oči milejší, aby ji neměl litovati? Vít' o tom Pán Bůh, ale jakož jest Ezechielovi, aby před lidem viditelně nenaříkal a nekvílil, ale doma upřímně skrytě poželed, tak i poroučí a rozkazuje manželu tomuto křesťanskému zdržeti se již od přílišného smutku a pláče. Nermuťtež se tehdy s manželem milým přátelé, nermuť se, matko osiřalá, neumřelát' jest, ale spí. Neplačtež, však jest duše její v svazku živých, v rukou Božích, v lůnu Abrahámovém.“²⁵⁴ Někteří truchlení dokonce rázně odmítali: „Zármutek daleko zapud' od sebe, nebo mnohé zármutek na zkázu přivedl a zahubil. Potěš se po zármutku, zapud' jej, pamětliv jsa na poslední věci. Nezapomínej, že již nelze se navrátiti a že mrtvému nic neprospěješ a sám sobě zlé učiníš.“²⁵⁵ Jiní naopak pláč a smutek respektovali a navíc se při jeho podpoře zaštiťovali slovem Božím: „A k tomu přistupují i příkladové svatých, že i oni nad smrtí svých milých přátel s zármutkem plakávali: Jako Abrahám plakal pro smrt Sáry manželky své. Jozef s bratřími svými plakali Jákoba otce svého. Izraelský lid plakali Mojžíše. A i Kristus Pán plakal nad hrobem a smrtí Lazarovou: Odkudž vidíme, že my slušně nad smrtí našich milých přátel a bližních rmoutiti se máme a povinni jsme, jak proto že smrt

²⁵³ PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda*.

²⁵⁴ OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební*.

²⁵⁵ PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání*.

činí mezi přáteli a bližními žalostivé rozloučení: tak i proto že smrt jest pokuta a odplata za hříchy a nepravosti naše.²⁵⁶

Poslední Vale

Vale neboli poslední sbohem, rozloučení. Miloš Sládek ve svých raných dílech píše, že Vale bylo netypickým a poměrně vzácným způsobem rozžehnutí.²⁵⁷ Nacházíme jej výhradně v katolických pohřebních promluvách.

Vale umožňovalo kazateli dotknout se blíže srdcí pozůstalých, k nimž mohl jeho prostřednictvím důvěrně hovořit a loučit se s nimi jakoby slovy zesnulé. Obvykle se postupně obrací k jednotlivým členům rodiny, loučí se se všemi blízkými a také se samotným světem, který nyní opouští. „Měj se dobře má krásu, která jsi mne jen až k nemoci, jen až k loži doprovodila. Měj se dobře, mé jmění a zboží, z kterého s sebou nic více než jeden pohřební oděv neberu, ostatek pak, oděv můj budou červi. Měj se dobře můj nejmilejší pane manželi má jediná ve všech ve zdejších věcech láska a srdce mého zlatý svazku. Mějte se dobře vy, rozmilé dítka, můj nejdražší vezdejších věcí poklade, který mou poslední vůlí a kšaftem mým Bohu a vašemu panu otci poroučím, odkazuji a dávám.“²⁵⁸ Dále se rozžehává také se svojí matkou, se sourozenci i se všemi dobrými přáteli i poddanými. Celé loučení je na závěr spojeno s motivem komemorace: „Mějte se dobře moji všichni známí, moji poddaní, moji bližní, neb od vašich očím, od vaší přemilé přítomnosti, od vašeho s vámi jednání a obcování do hrobu, kde člověk žízaly, hady a červy dědí, dle Boží výpovědi jdu; tak však že naději mám, že vám v vaší mysli a v paměti zůstanu, neb věřím, že tomu, kdo se bojí Boha, bude dobře v posledních věcech a že v den smrti budou mu dobrořečiti, to jest o něm dobře mluvíti a naň v dobrém vzpomínati.“²⁵⁹

²⁵⁶ HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební*.

²⁵⁷ SLÁDEK, Miloš: *Malý svět*, s. 196; Týž: *Nit příze v rukou tkalce*, s. 26. Sládek píše, že Vale bylo v českém prostředí oblíbeno jen v krátké době mezi 70. a 80. léty 17. století. Do tohoto období všechna tři kázání, v nichž se Vale vyskytuje, spadají, přesto si myslím, že se jedná o poměrně velké číslo vzhledem k tomu, že celkový počet katolických, jazykově českých pohřebních kázání nad ženami z období druhé poloviny 17. století je odhadován na necelých deset, viz. PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Jasná zlatá hvězda*, s. 44.

²⁵⁸ KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života*.

²⁵⁹ Tamtéž.

Poslední vale hojně propojné s prosbami, aby na ni pamatovali a skrze služby Boží pomáhali její duši do nebe, nacházíme též v kázání nad Anýžkou Šlapalkou. „Valete, mějte se dobře, dcery moje nejmilejší. Zplodila jsem vás s bolestí, loučím se s vámi s žalostí. Jestliže mne milujete, do nebe mně pomáhejte,... učinite památku nad hrobem mým: když hrob můj uzříte, v srdci se pohněte, na mne pamatujte.“²⁶⁰

Tentýž způsob rozžehnání využívá i Adam Hynek Mladota ze Solopysk, pro nějž bylo Vale zaštiťujícím prvkem celého kázání, což se odrazilo i v jeho samotném názvu: *VALE aneb poslední žehnání a loučení vysoce urozené panny, p. Kateřiny Anny, rozené šlechtičny z Říčán, kterážto Léta Páně 1674 dne 25. měsíce září, ... usnula a s nejmilejšími pány rodiči svými se rozžehnala*. Kazatel nejprve představil zesnulou a vyjmenoval všechny ctnosti a dobré skutky, poté se slovy „nic příjemnějšího není nad vítání, nic nepříjemnějšího a žalostivějšího nad žehnání; vítali jsme s radostí k nám na svět přišlou ratolest tuto z Říčanskou a hle, žehnati se s ní musíme s žalostí velikou,“ přechází do přímé řeči a nechává svými ústy promlouvat paní Kateřinu, loučí se s pomíjivým světem a děkuje Bohu za dobrodiní, které jí prokazoval: „VALE měj se dobře světe, nebo vidím a poznávám, že darmo jest tobě se důvěrovati, darmo od tebe něčeho očekávati, v tom domě co předešlého jest, vidím že minulo, co přítomného mívá, co nejstálejšího padá, co nejsilnějšího láme se, co nejtrvanlivějšího konec svůj beře. Mrtvý jsi mezi mrtvými. VALE, měj se dobře, já o živobytí tvé nestojím. Mé živobytí Kristus jest a umřítí užitek jest; skonávám. Já z toho Bohu děkuji, že jsem všech příčin a příležitostí hříchův zbavená, ... Bohu mému za dobrodiní mnohá, jichžto jsem nikoliv nezasloužila, nejsvětější královně za orodování, tobě pak agele strážce za stráž a opatrování děkujíce.“²⁶¹ Loučí se též s rodiči, žádá za odpuštění svých provinění, děkuje babičce za dobré naučení, sestřám pak za lásku a upřímnost. Součástí rozžehnání je i *consolatio*, a pro katolická kázání typická žádost o pamatování a pomoc její duši, takže kazatel může své kázání cele zakončit v duchu posledního vale. „Živa jsem byla, ne tak sobě jako vám kvetla jsem, strom váš občerstvovala jsem a hle, uvadla jsem, spadla jsem, od smrti střesená jsem, nermuťte se, aniž sobě proto nehořekujte, darmo jest proti smrti Božské radě, neroste koření v žádné zahradě, dávno již o tom pověděno bylo, že zlámány budou

²⁶⁰ Památka při pohřbu nebožky.

²⁶¹ MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání*.

ratolesti nedokonalé,... Za to vás naposledy žádám, abyste na mne vždycky, kdykoliv na toto místo přijdete, pamatovali, mně k slávě věčné pomáhali, abych snad sobě proti vám stěžovati nemusila, co někdy Job (19) sobě stěžoval: Známi moji jako cizí odešli ode mne, opustili mne bližní moji a ti, kteří znali mne, zapomenuli na mne. Byli jste na mne laskaví při živobytí, buďte laskaví i po smrti. Skonávám²⁶²

V jiných případech mohlo být slovo *vale* užito pouze jako synonymum k rozloučení, rozžehnutí, aniž by následovaly předchozí sáhodlouhé výjevy. Tak je tomu například v kázání Antonína Josefa Dresera nad hraběnkou z Rottalu: „V noci nám všem dobrou noc a poslední vale dala, od nás odešla a více se nenavráť.“²⁶³

5.11. Pohřební rituál

Smrt ukončila obřady u lože umírajícího a započal pohřební rituál. Ve šlechtickém prostředí se vyznačoval propracovaností, nákladnými přípravami a patřičnou pompézností. Můžeme spatřovat zásadní rozdíl mezi pohřebním rituálem v případě úmrtí šlechtice a šlechtičny. V první řadě se lišila doba mezi smrtí a samotným pohřbem. V případě mužského úmrtí mohly přípravy na okázalý pohřeb trvat někdy i celé měsíce, zatímco u šlechtičen se většinou jednalo pouze o několik dnů, maximálně týdnů.²⁶⁴ Důvodem tohoto rozdílu byla především časová náročnost příprav dostatečně honosného obřadu, který měl sloužit především k reprezentaci. Pohřeb významného aristokrata tak často přecházel do podoby okázalé veřejné slavnosti. Naproti tomu pohřeb ženy se odehrával v uzavřeném kruhu rodiny a blízkých přátel a jeho hlavním posláním byla „poslední služba“ zemřelé. Proto v pohřebních kázáních nad ženami nenacházíme rozsáhlé pasáže popisující slávu a honosnost pohřebních oslav.²⁶⁵

Co vyžadoval náležitý pohřební rituál v měšťanském prostředí, můžeme vyčíst z pohřebního kázání nad Annou Košetickou: „Duch Boží trojí obzvláštní věci, kterouž při tělich mrtvých svých prokazovati máme, nás napomíná. Nejprve, že jich

²⁶² MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání*.

²⁶³ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

²⁶⁴ KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby*, s. 220 – 226. Mezidobí mezi smrtí a pohřbem ženy a muže se výrazně nelišila ani v protestantském prostředí.

²⁶⁵ Tamtéž, s. 221.

máme plakati. Což ne proto činiti máme, jako bychom jim tím něco prospěli a oni že by toho potřebovali, ale abychom tím pláčem oplakávali těch bíd, až i smrti, kteráž na nás všech pro hřích prvních rodičův dědičně přišla. Druhé, velí nám Duch Boží, těla mrtvých našich přiodíti, však bez přílišné a Bohu nemilé pejchy. Třetí, máme j k hrobu doprovoditi a do země pohřbíti, pro naději budoucího těl našich vzkříšení a zase k věčné slávě obživení.²⁶⁶

Určitá sprostnost je patrná i v katolickém kázání nad hraběnkou Marií Magdalénou Helversenovou: „Urozeného pana manžela svého za tu lásku a milost žádala, aby tělo její bez obzvláštních ceremonií a slavností na toto svaté místo dovézt dal, více se o svatou poníženost, více o spasení duše své starala, nežli o slávu a zvelebení, které by se mrtvému tělu prokázati mohlo a mělo.“²⁶⁷

5.12. Poslední soud

Když se život ženy dokonal prostřednictvím dobré a šťastné smrti a tělo bylo uloženo do hrobu k odpočinku, zbývalo věřícímu člověku už jen jediné – očekávat příchod posledního soudu. Na tom, že v soudný den budou těla vyvolených vzkříšena a obnovena, se shodovali jak katoličtí tak protestantští teologové. „Leč v ten poslední den, když všickni z mrtvých vstanem a v oudolí Josafat před Kristem Pánem, tehdaž strašlivým soudcem, se ukážem a našeho ortele očekávat budem.“²⁶⁸ Posledního soudu se měli obávat jen hříšníci, kdo však činil dobré skutky, věřil v Krista a zemřel dobrou smrtí, se jistě nemusel strachovat. „Ten hroznýho a strašlivýho posledního soudu se obávati má, který nečinil milosrdenství, nesmiloval se nad bližním, nerozdával almužny, ten ale který činil milosrdenství, který se smiloval nad bližním, který činil almužny, ten se nemá co posledního soudu obávat, nebo milosrdenství tak mocné jest, že přemáhá soud.“²⁶⁹ Vyzdvihování milosrdenství je ve spojitosti s posledním soudem zvláště časté. „Smrt předrahá těch, kteří co otec nebeský milosrdní jsou, skutky milosrdné chudým, lačným, žíznivým, obnaženým

²⁶⁶ JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu*.

²⁶⁷ *Kázání pohřební v kterémžto*.

²⁶⁸ DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný*.

²⁶⁹ Tamtéž.

prokazují. Neb dí Kristus, že ti, cokoli jeho nejmenším činí, v den soudný on sobě přivlastní.²⁷⁰

²⁷⁰ BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný*.

Závěr

V raném novověku měla křesťanská církev ohromný vliv na myšlení a názory široké vrstvy obyvatelstva. Víra a náboženství určovaly rámeček života společnosti prostřednictvím celé řady každodenních rituálů, nejrůznějších svátků a poutí, především však vyžadováním veřejné i domácí zbožnosti, která spočívala v pravidelném navštěvování kostela, v dodržování Božích přikázání a častém oddávání se soukromým modlitbám. Moc působit na myšlení věřících byla svěřena kněžím. Pravidelná kázání, jichž se účastnily všechny vrstvy společnosti, měla lidem na jedné straně vysvětlovat základní křesťanská dogmata a články víry, na straně druhé utvářela morální hodnoty, nastavovala vzory chování a jednání, určovala co je dobré a co nikoli. Budovala tak obraz správně fungující společnosti, v jejíž hierarchii každému přináležel pevně určené místo. Chceme-li se zabývat raně novověkými homíliemi, musíme mít tento „budovatelský“ rozměr kázání na paměti.

Cílem práce byla analýza pohřebních kázání nad ženami, na jejímž základě se mi podařilo vykreslit život a smrt raně novověké ženy tak, jak nám je tento pramen předkládá. Žena je v nich popisována jako vzor všech ctností, zbožná, bohabojná a horlivá křesťanka, zároveň také věrná a milující manželka a starostlivá matka. Tento obraz je podmíněn charakterem pramene. Hlavním úkolem pohřebního kázání bylo uchování dobré památky na zesnulou a utěšení pozůstalých. Vykreslit ženu jako ideál křesťanského člověka tedy sloužilo jak k podpoření útěšného konceptu spojeného s motivy dobrého života a dobré smrti, jež zaručují spásu duše a život věčný, tak k nastavení následováníhodného příkladu, žádoucího vzorce chování.

Pohřební kázání nad ženami jsem využila nejen k nastavení ženského zrcadla, jejich sdělení mi posloužilo také k představení homiletiky jako literárního útvaru a k přiblížení konceptů smrti a spásy jednotlivých konfesí. V konfesně různých kázáních jsem hledala odlišnosti a změny, které do tohoto žánru vnesla reformace. V kapitole o pohřebních kázáních raného novověku jsem vycházela především z prací Miloše Sládka a Radmily Pavlíčkové, kteří jsou v oblasti výzkumu raně novověké homiletiky uznávanými autoritami.

K rozšíření pohřebních kázání došlo v souvislosti s příchodem reformace a využitím knihtisku k jejich publikování. Pohřební řeči přestaly být pouze jednou ze součástí poslední služby zemřelému a začaly se ve větší míře orientovat na pozůstalé.

Svoji explozi zažívají tištěná pohřební kázání od poloviny 16. století, kdy se z německého luteránského prostředí šíří dál do střední Evropy. Nově vzniklé protestantské konfese odmítly katolický koncept spásy založený na přímelných modlitbách a zádušních mších za duše v očistci a prostor, který v pohřebním rituálu zaujímaly, vyplnily pohřebním kázáním. Protestantké pohřební kázání se odklání od světa mrtvých, pro které už nemůžeme nic udělat, a zaměřuje se na svět živých s cílem nejen utěšit, ale také vzdělat ve víře, poučit věřící o smrtelnosti a spáse, vyložit důležité články víry způsobem vlastním dané konfesi.

K vydávání katolických pohřebních kázání docházelo ve větší míře až po polovině 17. století a bylo doménou vyšších vrstev společnosti. Jejich cílem byla především komemorace, která souvisela pomocí duším trpícím v očistci. Katolické pohřební kázání je tak plné proseb o pomáhání duším trpícím v očistci, o konání mší, udělování almužen a přimlouvání u Ježíše Krista, Panny Marie i dalších svatých. Tisky pohřebních kázání v katolickém prostředí byly především otázkou reprezentace, jejich interní součástí byla oslava a vyzdvihování zásluh a předností daného rodu.

Jádrem pohřebního kázání, jak katolického tak protestantského, bylo připomenutí života nebožky, jejích dobrých skutků a ctností. Kazatelé předkládají vlastní idealizovaný obraz dobré a ctné křesťanky a konkretizují ho na životě zesnulé ženy, která má být příkladem hodným následování. Základním atributem takové ženy byla zbožnost, vyústující ve ctnostný a bohabojný život. Napříč kázáními se setkáváme s výčtem hlavních křesťanských ctností, jimiž by žena měla být ozdobená, patřila mezi ně především náboženská horlivost, mravní čistota, milosrdenství, pokora, trpělivost a láska k bližním. Vykreslování ženy jako vzoru všech ctností korespondovalo s pojetím spásy. Pokud se knězi podařilo přesvědčit posluchače, že zesnulá se za života chovala téměř jako světice, mohl jim jako pramen útěchy nabídnout ujištění, že právě z toho důvodu se její duše dostala do nebe, kde se nyní raduje v přítomnosti ostatních svatých.

Analýza pohřebních kázání nad ženami odhalila jak shodné tak rozdílné prvky v konfesně různých pohřebních promluvách. Shodně vyznívá pohled na postavení ženy ve společnosti. Život ženy se odehrával v rámci tří základních kategorií: panna – matka – vdova, a podléhal životu a vůli muže. Podřízené postavení žen vůči mužům je patrné z jejich identifikace prostřednictvím příbuzenských vztahů

k mužům, nebo je v kázáních implicitně vyjádřeno a podepřeno citáty z Bible. Ve stavu panenském a vdovském byla oceňována vedle zbožnosti především mravní čistota, střídmost a zdrženlivost. Ve stavu manželském se od ženy očekávala zejména věrnost, poslušnost, oddanost a tichost. Hlavním posláním manželství bylo zplodit potomky, úctu si tedy získávaly plodné ženy, schopné přivést na svět plno dětí a především mužského dědice. Život vdané ženy se omezoval na soukromou sféru, jejím úkolem bylo starat se o domácnost a vychovávat děti.

Pohledy evangelických konfesí se od názorů katolické církve odlišovaly především v otázkách pojetí spásy a svátostí, které se následně promítly do jednotlivých etap ženského života. V otázce spásy duší nepokřtěných dětí zemřelých při porodu se protestanti vyslovují proti katolickému odsouzení těchto nevinětek k věčnému zatracení a formulují koncepci, podle níž jsou nepokřtěné duše spaseny „zvláštním způsobem“, skrze zásluhy Ježíše Krista. V souvislosti s rozdílným pojmáním svátostí narážíme na odlišnosti v rituálech u lože umírající ženy. Umírala-li žena v katolickém prostředí, bylo žádoucí, aby před smrtí absolvovala tři svátosti, zpověď, svátost oltářní a poslední pomazání, jejichž prostřednictvím byla očištěna od hříchů a mohla poklidně a beze všeho strachu odevzdat svoji duši Bohu. Evangelické církve svátost posledního pomazání nemocných rázně odmítly. Snaha odritualizovat odchod člověka z tohoto světa se promítla i do role pastora, který už nehraje roli prostředníka mezi člověkem a Bohem, ale spíše dodává umírajícím duchovní podporu a ujišťuje ho o Boží milosti a účincích Kristovy vykupitelské smrti na kříži.

Méně zásadní odlišnosti můžeme spatřovat také v odmítání kultu Panny Marie a kultu svatých evangelickými kazateli, dále můžeme pozorovat vyhrocené projevy zbožnosti katolických šlechticů, nebo též jejich vynakládání velkých částek na sponzorování církve, což souviselo s vírou, že jim štědrost vůči Bohu, respektive církvi, která je jeho zástupcem na zemi, zajistí život věčný.

Resumé

Funeral sermons over women in the early modern period

The thesis is focused on the analysis of the funeral sermons over women in the early modern period. The aim was to present the picture of the life and death of the woman, which they mediate. It discusses both Catholic and Protestant funeral sermons, compares them and looks for the same and different elements. They differ mainly in the concept of salvation of the soul and the approach to sacraments. Protestant confessions rejected purgatory, requiem, indulgences and most of Catholic sacraments. Their ideas were reflected in the funeral sermons over women.

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny:

ADAMI, Viktorin: *Památka pohřební urozené, Pánu Bohu i lidem šlechetným velice milé, paní Bohunky Skalské, ...* Praha 1617. NK, sign. 54 F 397 neúpl.

BRUNCVÍK, Zacharyáš: *Spis potěšitelný ku památce pohřební ctné, šlechetné, poctivé a v pravdě Krista osvícené matrony paní Alžběty Pětikostelové, ...* Praha 1631. KNM, sign. 35 D 12.

CARCHESIUS, Jan: *Rytmové od kněze Jana Carchesia Třeбенického, správce církve v Kostelci na panství Náchodském učinění, na smrt Doroty Špátovy, ...* Hradec Králové 1615. (Samostatný výtisk nezjištěn, součástí tisku NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební, ...* Praha, Strahov. Kl., sign. FK I 30 přív.)

CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem Anny, dcery slovatného pána Václava Samce ze Stráže, ...* Praha 1612. NK, sign. 54 I 11.371 přív.

CYKÁDA, Jan Václav: *Kázání nad mrtvým tělem urozené paní, paní Alžběty Valdštejnské z Valdštejna, paní na Hrádku nad Sázavou a Lovosicích, ...* Praha 1614. NK, sign. 54 B 75.

DRESER, Antonín Josef: *Bolestná žalost a žalostná bolest nad smrtí dobrotivého otce, totižto jeho knížecí eminenci, nejdůstojnějšího a vysoce osvíceného pána, pána Wolfganga Hannibala, Svaté římské církve pod založením sv. Marcela kněze - kardinála z Schrattenbachu, ...* Olomouc 1738. VKOL, sign. II 34.020.

DRESER, Antonín Josef: *Život nesmrtelný vysoce osvícenéj a vysoce urozenéj paní, paní Maxmiliány Marie Beatricis, Sv. Římské říše rozené kněžny z Liechtensteinu, ovdovělé hraběnky z Rottalu, ...* Olomouc 1741. VKOL, sign. II 34.021/2.

DYKASTUS, Jiří: *Kázání pohřební při křesťanském pohřbu urozené a vzácné paní Barbory Flodtovy, rozené Nosticové z Belvic, ...* Praha 1612. NK, sign. 54 F 46 přív.

HERTVICIUS, Jan: *Nuptiae neb svatba ženicha nejžádostivějšího Pána Ježíše Krista s posvěcenou v Duchu svatém nevěstou, milostným děťátkem a rozkošnou panou Kateřinou, ...* Praha 1620. NK, sign. 54 H 2015.

HOŘOVSKÝ, Jan Rosacius: *Kázání pohřební nad tělem mrtvým urozené a poctivé paní, paní Polestiny Šternberkové, rozené z Valdštejna a na Pátku, ...* Praha 1620. NK, sign. 54 G 3010.

JACOBIDES, Jan: *Kázání při pohřbu pobožné, ctné, šlechtné a mnohovzácné matrony, paní Anny Košetické, jinak Zášky Řečické, ...* Praha 1607. NK, sign. 54 B 99 přív.

KALVÍN, Jan: *Instituce učení křesťanského náboženství.* Praha 1951.

Kázání pohřební v kterémžto v Pánu Bohu na zámku Krakovci v kraji Rakovnickém ležícím, ... urozené paní Marie Magdalény Helversenové, ... Praha 1662. Strahov. Kl., sign. BU II 101 přív.

KOZOJEDSKÝ, Václav Augustin: *Nit života přetržená léta 1676, ... urozené a bohabojné paní Anny Kláry Vráždové, ...* Praha 1676. In: SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676.* Posel z Budče, 16, 1999, s. 27 – 34.

KRYSTOF, Václav: *Kázání o těžkosti dlouhé, těžké a tesklivé nemoci, ku potěšení všem svým milým, upřímným a věrným posluchačům, ...* Praha 1612. NK, sign. 54 B 75 přív.

MAGET, Jan: *Kázání pohřební obsahující v sobě všeliké vznešené skutky, mravův výbornost a rozmanitých nábožných ctností chvalitebný Boha bojící život, ...* Olomouc 1667. Praha, Strahov. Kl., sign. AA XIV 7. přív.

MEGANDER, Kryštof: *Kázání pohřební nad urozenou paní, paní Polyxenou Šternberkovou, rozenou z Valdštejna a na Pátku, ...* Praha 1620. NK, sign. 54 G 3010.

MLADOTA ZE SOLOPYSK, Adam Hynek: *Vale aneb poslední žehnání a loučení vysoce urozené paní, paní Kateřiny Anny, rozené šlechtičny z Říčan, ...* Praha 1674. NK, sign. 54 G 3020.

NONNYUS, Pavel: *Paměť pohřební pobožné a poctivé matróny paní Doroty Špátovy,...* Hradec Králové 1616. Praha, Strahov. Kl., sign. FK I 30 přív.

NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení pohřební a potěšitelné ku poctivosti mrtvého těla dobré paměti paní Doroty Zárybnické,...* Praha 1617. Strahov. Kl., sign. AA XIV 7. přív.

NYMBURSKÝ, Václav: *Památka pohřební šlechetné a Pána Boha milující matróny, paní Doroty, někdy milé a věrné manželky slovutného a učeného pána Martina Bolendy,...* Praha 1609. NK, sign. 65 E 2037.

OLOMUČANSKÝ, Štěpán: *Kázání pohřební při doprovázení těla mrtvého k hrobu, ctné a šlechetné paní Voršily, dcery pozůstalé po dobré paměti slovutným pánu Janovi Měchyřovi,...* Praha 1614. NK, sign. 54 I 11.371 přív.

Památka pohřební na smrt ctné a pobožné paní Magdalény Mácerové pozůstalé vdovy po dobré paměti urozeném panu Petrovi Mácerovi z Letošic,... Praha 1625. KNM, sign. 15 F 12.

Památka při pohřbu nebožky paní Anýžky Šlapalky, u přítomnosti mnoho lidu v chrámě Páně městys Humpolce, založení svatého Mikuláše, v roku 1687 9. prasince učiněna, nebožce k lehkému odpočívání,... In: SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze.* Praha 2000. s. 181 – 187.

PASSONYDES, Matěj: *Pohřební kázání a žalostné připomenutí smrti paní Kateřiny rozené Srnovcové z Varvažova, manželky slovutného pána Daniela Slámy,...* Praha 1613. KNM, sign. 31 E 13.

PLEVŇOVSKÝ, Václav: *Jasná zlatá hvězda Šternbersko-Lazanská, od Boha zapečetěná, aneb: Pohřební kázání nad nebožkou, vysoce urozenou paní, paní Maxmiliánou Auerélií, hraběnkou Lazanskou,...* Praha 1665. NK, sign. 54 H 2199.

Smutný a žalostný časný západ, na to pak veselý a šťastný věčný zase následující východ libý a příjemný slunce Salomény Maxmiliány prve Žákovcový potom Černínový,... Praha 1670. NK, sign. 67 E 1570.

STRÍBRSKÝ, Jeroným: *Bůh a otec Pána našeho Jezu Krista,...* Praha 1617. (Samostatný výtisk nezjištěn, součástí tisku NYMBURSKÝ, Jiří: *Promluvení*

pohřební a potěšitelné ku poctivosti mrtvého těla dobré paměti paní Doroty Zárybnické, ... Praha 1617. Strahov. Kl., sign. AA XIV 7. přív.)

VEREŠ, Melichar: *Památka poslední služby, to jest: Kázání a svědectví při pohřbu těla ctné šlechetné matrony, paní Kateřiny, manželky slovutného pána Václava Topinky, ...* Hradec Králové 1616. NK, Archiv Knihopisu, mikrofilm č. 45 neúpl.

Literatura

ARIÈS, Philippe: *Dějiny smrti I–II*. Praha 2000.

ARNOLD, Marina: *Der Tod und die Witwe. Die Darstellung verwitweter Frauen in Leichenpredigten aus dem Herzogtum Braunschweig-Wolfenbüttel (1600-1725)*. Wolfenbütteler Barocknachrichten, 30/1/2, 2003, s. 39 – 51.

BOGE, Birgit – BOGNER, Ralf Georg (Hrsg.): *Oratio Funebris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit. Zwölf Studien. Mit einem Katalog deutschsprachiger katholischer Leichenpredigten in Einzeldrucken 1576-1799 aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg und der Universitätsbibliothek Eichstätt*. Amsterdam – Atlanta 1999.

BŮŽEK, Václav: *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 45 – 66.

ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006.

DINZELBACHER, Peter: *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*. Praha 2004.

DÜLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století) III*. Praha 2006.

FEJTOVÁ, Olga: *Jednota bratrská v městech pražských v době předbělohorské a rejstřík členů pražského sboru*. Praha 2014.

HALAMA, Ota: „Obludám nočním tváří v tvář“ *Revenanti v textech předbělohorských nekatolíků*. In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 55 – 68.

HALAMA, Ota – JINDŘICH, Marek: *Smrt a pohřby bratrské šlechty v polovině 16. století*. In: *Studie a texty Evangelické teologické fakulty*, 15, 2009, s. 122 – 171.

HAWLIK–VAN DE WATER, Magdalena: *Der Schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*. Basel – Freiburg – Wien 1993.

HORNÍČKOVÁ, Kateřin – ŠRONĚK, Michal (ed.): *Umění české reformace (1380 – 1620)*. Praha 2010.

HRUBÁ, Michaela: *Čest a nevinna pohlaví ženského aneb dobré důvody pro uzavření sňatku v Čechách 16. století*. In: ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajištění historiografie*. Pardubice 2006, s. 457 – 468.

JAKUBEC, Ondřej a kol.: *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*. Olomouc 2007.

JAKUBEC, Ondřej: „*Sebekonfesionalizace*“ a manifestace katolicismu jako projev utváření konfesní uniformity na předbělohorské Moravě. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Historica*, 13, 2002, s. 101 – 119.

JANÁČEK, Josef: *Ženy české renesance*. Praha 1996.

JIRŠTĚ, Jan Nepomuk: *Miseremini saltem vos, amici nostri. Památka věrných zemřelých ve světle barokní kultury a zbožnosti*. Posel z Budče, 16, 1999, s. 7 – 15.

KLOKE, Ines Elisabeth: *Die gesellschaftliche Situation der Frauen in der frühen Neuzeit im Spiegel der Leichenpredigten*. In: SCHULER, Peter – Johannes: *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit*. Sigmaringen 1987, str. 147 – 163.

KOLDINSKÁ, Marie: *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha – Litomyšl 2001.

KOPECKÝ, Milan: *Starší slezští kazatelé*. Ostrava 1970.

KOPIČKOVÁ, Božena: *Žena evropského středověku v zasetí své doby*. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 13 – 44.

KRÁL, Pavel: *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*. In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 7–22.

KRÁL, Pavel: *Muž a žena mezi přechodovými rituály rodinného života v raně novověkých pramenech*. In: BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (ed.): *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740)*. České Budějovice 2006, s. 425 – 438.

KRÁL, Pavel: *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice 2004.

KRÁL, Pavel: *Žena a smrt v 16. a 17. století*. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 105 – 130.

KUBIŠTA, Albert: *Konfesijní polemika – málo využívaný pramen k dějinám konfesionalizace*. In: BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (ed.): *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740)*. České Budějovice 2006, s. 389 – 406.

LE GOFF, Jacques: *Zrození očiště*. Praha 2003.

LENDEROVÁ, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002.

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.

LENZ, Rudolf (Hrsg.): *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*. Bd. 1. Köln – Wien 1975; Bd. 2., 3. Marburg 1979; Bd. 4. Stuttgart 2004.

LENZ, Rudolf: *Zur Funktion des Lebenslaufes in Leichenpredigten*. In: SPARN, Walter (Hrsg.): *Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*. Gütersloh 1990, s. 93-104.

MALÝ, Tomáš: *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací: (brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století)*. Brno 2009.

MALÝ, Tomáš – SUCHÁNEK, Pavel: *Mezi realitou a symbolem. K historické interpretaci (barokního) ztvárnění očiště*. *Opuscula historiae atrium*, 53, 2009, s. 53 – 82.

MATĚJKOVÁ, Hana: „*Slovou a jsou ony nás všech veliké matky*“. *Porodní báby a jejich role v raně novověké společnosti*. *Historica Olomucensia*, 39, 2011, s. 51 – 62.

MIKULEC, Jiří: *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*. Praha 2013.

MIKULEC, Jiří: *31.7.1627 – Rekatolizace šlechty v Čechách: či je země, toho je i náboženství*. Praha 2005.

MOLNÁR, Amedeo: *Na rozhraní věků. Cesty reformace*. Praha 2007.

MOORE, Cornelia Nikeus: *Das erzählte Leben in der lutherischen Leichenpredigt, Anfang und Entwicklung im 16. Jahrhundert*. *Wolfenbütteler Barocknachrichten*, 29/1 2002, s. 3 – 32.

MOORE, Cornelia Nikeus: *Erbauungsliteratur als Gebrauchsliteratur für Frauen im 17. Jahrhundert: Leichenpredigten als Quelle weiblicher Lesegewohnheiten*. In: Hans Erich Bödeker (Hrsg.), *Le livre religieux et ses pratiques, Der Umgang mit dem religiösen Buch*. Göttingen 1991, s. 291–314.

MRÓZ-JABLECKA, Kalina: *Die weiblichen Lebenswelten in den barocken Funeraldrucken. Gedächtnisformen der urbanen Kultur am Beispiel der Stadt Breslau von Mitte des 17. bis Mitte des 18. Jahrhunderts*. Berlin 2007.

OHLER, Norbert: *Umírání a smrt ve středověku*. Jinočany 2001.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: „*Dobrá památka*“, *pohřební kázání a starší české dějepisectví. Německé pohřební kázání nad kardinálem Harrachem z roku 1667*. *Theatrum historiae*, 2, 2007, s. 137 – 155.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Jasná zlatá hvězda Šternbersko–Lažanská. Žena, muž a dítě v pohřebním kázání nad Marií Maxmiliánou Aurelií Lažanskou z roku 1665*. *Historica Olomucensia*, 36, 2009, s. 43-66.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Konfessionelle Polemik in der Begräbnishomiletik. Fünf Leichenpredigten des Kontroverspredigers Georg Scherer aus den Jahren 1583–1603*. Acta Comeniana, 48, 2010, č. 24, s. 7 – 41.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Pohřební kázání nad biskupy v době konfesionalizace*. In: HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (ed.): *Církev a smrt: Institucionalizace smrti v raném novověku*. Praha 2007, s. 115-148.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *The Funeral Sermon as a Confessional Confrontation and Manifestation*. In: BARTLOVÁ, Milena – ŠRONĚK, Michal (ed.): *Public Communication in European Reformation. Artistic and other Media in Central Europe 1380-1620*. Praha 2007, s. 221-237.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. České Budějovice 2008.

PAVLÍČKOVÁ, Radmila: *Výzdoba pohřebních kázání nad olomouckými biskupy. Příspěvek ke katolické komemoraci v raném novověku*. In: KRUŠINSKÝ, Rostislav (ed.): *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: sborník z 17. odborné konference Olomouc, 5. – 6. listopadu 2008*. Olomouc 2009, s. 127 – 138.

PESCH, Otto Hermann: *Cesty k Lutherovi*. Brno 1999.

RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha 2008.

RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha 2009.

SLÁDEK, Miloš: *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*. Praha 1995.

SLÁDEK, Miloš: *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*. Posel z Budče, 16, 1999, s. 25 – 34.

SLÁDEK, Miloš: *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*. Literární archiv, 27, 1994, s. 191 – 216.

SLÁDEK, Miloš: *Svět je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*. Praha 2005

SLÁDEK, Miloš: *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Praha 2000.

SVOBODA, Milan: *Pohřební kázání – jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*. Časové úvahy, 12, 2001, s. 35–53.

ZELLER, Winfried: *Leichenpredigt und Erbauungsliteratur im Protestantismus*. In: JASPER, B. (Hrsg.): *Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze*. Bd. 2. Marburg 1978, s. 23 – 34.

ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století (1695 – 1777) I*. Praha 1987.